

ISSN 3083-5836 (PRINT)
ISSN 3083-5844 (ONLINE)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Серія 18

Право

Випуск 47

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Витяг з реєстру суб'єктів у сфері медіа-реєстрантів. Ідентифікатор медіа R30-01419
(рішення № 932 від 28.09.2023 року)

Журнал включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України
зі спеціальностей D8 – Право, K9 – Правоохоронна діяльність, D9 – Міжнародне право
на підставі Наказу МОН України від 09.02.2021 № 157 (додаток 4)

Науковий журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

Статті у виданні перевіряються на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний сайт видання: www.chasopys.law.npu.kiev.ua

Мова видання: українська, англійська, іспанська, італійська, німецька, польська, словацька, угорська,
французька, чеська

Рекомендовано рішенням Вченої ради Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Протокол № 5 від 27 листопада 2025)

Головний редактор:

В. Ю. Стеценко – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

Редакційна колегія:

- Б. І. Андрусишин** – доктор історичних наук, професор; заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, Український державний університет імені Михайла Драгоманова;
- В. В. Бєлєвцева** – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідної лабораторії правових проблем та юридичної відповідальності у сфері цифровізації, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;
- К. І. Бєляков** – доктор юридичних наук, професор, завідувач науково-дослідного відділу, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;
- С. В. Білозьоров** – кандидат юридичних наук, доцент, заступник директора навчально-наукового інституту № 2, Національна академія внутрішніх справ;
- М. Ю. Віхляєв** – доктор юридичних наук, професор, заступник директора, Видавничий дім «Гельветика»;
- П. В. Горінов** – кандидат юридичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту права та політології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова;
- О. С. Дніпров** – доктор юридичних наук, професор, ректор, Київський національний університет будівництва та архітектури;
- Ярослав Добковскі** – габілітований доктор права, професор, завідувач кафедри адміністративного права та науки про адміністрацію Факультету права та адміністрації, Вармінсько-Мазурський університет в Ольштині (Республіка Польща);
- О. Д. Довгань** – доктор юридичних наук, професор, радник при дирекції інституту, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;
- І. В. Зозуля** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної діяльності, Харківський національний університет внутрішніх справ;
- О. О. Золотар** – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідного сектору прав і безпеки людини в інформаційній сфері, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;
- І. Ф. Корж** – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідної лабораторії військового права, права національної та міжнародної безпеки, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;
- М. О. Ларкін** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності, Запорізький національний університет;
- А. О. Монаєнко** – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;
- С. І. Москаленко** – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова;
- Н. М. Опольська** – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри публічно-правових дисциплін, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського;
- В. Г. Пилипчук** – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, директор, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;
- В. В. Тильчик** – доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи, Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»;
- О. В. Токарчук** – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України.

Н 34 **НАУКОВИЙ ЧАСОПИС** Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 18. Право. Журнал / М-во освіти і науки України, Український державний університет імені Михайла Драгоманова – Випуск 47. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2025. – 74 с.

УДК 06

У статтях розглядаються актуальні проблеми наукових досліджень докторантів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів та співробітників наукових установ України, у яких висвітлюються актуальні теоретичні, наукові та науково-методичні проблеми правових наук.

© Автори статей, 2025
© Редакційна рада, 2025

УДК 340.141:340.61+17(477)

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series18.2025.47.01>

Андрусишин Б. І.

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ПРАВА ТА МОРАЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті висвітлюється проблема співвідношення таких духовно-культурних регуляторів суспільних відносин як право та мораль. Показано, що починаючи із міфічної свідомості та в епоху України-Руси, праукраїнці розвивали природно-правову парадигму, яка стверджує принцип єдності моралі та права. Відродженнєцька українська правова культура зміцнила цю єдність, що засвідчує тогочасна правова практика та ідеологія. Козацька держава забезпечила розквіт природно-правової парадигми, формуючи загальноукраїнське право на основі правових звичаїв та народної моралі. Великий внесок у ствердження єдності моралі та права здійснила філософсько-правова ідеологія, яку розвивали професори Києво-Могилянської академії. Взірцем такої ідеології з морально-правовим змістом є Конституція Пилипа Орлика.

Колонізація українських земель зумовила знищення Козацької держави та офіційної правової реальності. Самодержавна Росія насадила в Україні законницьку парадигму, яка заперечує єдність права та моралі, не визнає природних прав людини, вивиснує над людиною державну владу і закон. Проте і в умовах колоніальної історії українці продовжували неофіційно використовувати природно-правові погляди та принципи. Чималий внесок у збереження природно-правової традиції зробили відомі українські мислителі XIX – поч. XX ст.: М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Юркевич, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський та ін.. Вони стверджували поняття природного права, особливої цінності людини та її природних прав, розвивали вчення про правову державу, сутність якої у визнанні і реальному захисті невідчужуваних прав людини, у ствердженні ідеї морально-правового підґрунтя правової держави. Вони зробили внесок у ствердження природно-правової парадигми, дослідивши морально-правову свідомість українського суспільства зазначеного періоду.

Зазначено, що здійснення правових реформ в сучасній Україні буде успішним при умові врахування особливостей української правової традиції.

Ключові слова: право, мораль, українська правова традиція, закон, правова держава, християнська етика, права людини, природне право, позитивне право.

Постановка проблеми. Проблема співвідношення моралі і права не може не бути актуальною, оскільки стосується основних духовно-культурних регуляторів людського буття. Тривалий час ця проблема не привертала уваги українських правознавців, оскільки в контексті легістської доктрини, яку успадкувала пострадянська українська сфера права, зв'язок моралі та права заперечувався. Нині українське правознавство, розвиваючись на засадах юс натуралістичної доктрини, яка наголошує на єдності права та моралі, все більше проявляє увагу до зазначеної проблеми. Проте, з огляду на те, що ця проблема належить поки що до малорозроблених, нашим правознавцям необхідно посилити її висвітлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розмаїті аспекти та питання, дотичні до теми нашого дослідження, вивчали українські науковці-правники: Ю. Гуцуляк [1], М. Братасюк [2], Ю. Багрій [11], Ю. Бервено [10], В. Веклич [8], О. Ганжа [15], В. Левкулич [16], Ю. Лобода [1], В. Кравець [3], О. Гришук [6], С. Погребняк [12] Н. Шелевер [13] та ін.. В їх роботах досліджуються поняття моралі та права, їх витоки, функції, специфічні риси, їх відношення до культури та цивілізації, особливості норм права та норм моралі тощо. Окремі напрацювання присвячено місцю і значимості моралі і права в національній культурі українців, проте таких досліджень обмаль, тому є необхідність українських правникам попрацювати значно інтенсивніше в цьому напрямку.

Мета та завдання дослідження. На підставі опрацювання наукових джерел висвітлити проблему взаємозалежності моралі та права в українській правовій традиції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людство з давніх давен турбувалося про те, щоб вижити, щоб життя перемагало смерть і руйнування, тому й працювало над створенням засобів, які забезпечували б це виживання і розвиток. Найбільш важливими і значимими, звісно, треба вважати в цьому сенсі право та мораль. І. Проценко слушно підкреслює, що формування таких духовно-культурних регуляторів суспільних відносин було неможливим, доки людина не стала людиною окультуреною, спроможною продукувати духовний досвід [21; 17; 18; 28]. Звісно, це був дуже тривалий еволюційний процес. Ю. Харарі у відомій роботі «Homo Sapiens» зазначає, що когнітивну революцію людство пережило тисяч десять років тому. А от духовно-культурна революція триває, мабуть, починаючи із печерного періоду та наскельних малюнків первісної людини, із глибин родового ладу. Людству необхідно було пережити сягнути відповідного рівня духовно-культурного розвитку, одухотворити свою волю, щоб стала можливою поява права як форми духовності.

На розвиток моралі впливали різні чинники: родинні зв'язки, потреба людей у взаємодії, міфологія, релігійні уявлення, філософські концепції мислителів різних часів, розвиток людської та суспільної свідомості, самосвідомості людини, звичаї та традиції, вплив громадської думки тощо [18; 22; 23]. Нині мораль є синтезом традиційних уявлень та поглядів на належне, вона адаптується до нових умов життя, з'являються нові цінності, переосмислюються ті, які витримали буттєві трансформації і залишились життєздатними. Окрім традиційних принципів та цінностей, сучасна загальнолюдська мораль включає в себе принцип поваги до прав людини, принцип відповідальності за екологію сучасного світу, принцип поваги до розмаїття людського буття тощо. Проте її традиційні цінності та принципи переживають нині нелегкі часи, що пов'язано із масовим поширенням людини гіперспоживацького, або ж ситуативного типу, якій більше імponує ситуативна мораль і ситуативні цінності [21]. І це доволі небезпечна ситуація для сучасності, яка переживає наступ світових диктаторських режимів на демократію з її загальнолюдськими цінностями та принципами як основою суспільного буття [38].

Право, як і мораль, є продуктом кілька тисячолітнього культурного розвитку людства. Його формування і розвиток стали можливими завдяки певному рівню розвитку людини духовної, в т.ч. певному рівню розвитку моралі. Коли людство виявило недостатність моральних норм та принципів для регуляції суспільних відносин, воно на основі морального досвіду створило нову його форму – право.

Мораль і право як універсальні регулятори суспільного буття пройшли доволі непросту еволюцію в історичному розвитку українського народу. В низці наукових джерел, присвячених українському правовому розвитку, простежується думка про їх взаємозв'язок та взаємовпливи [1; 2; 14; 17; 19; 20; 21]. Звісно, простежити цей зв'язок можливо лише в контексті специфічного підходу до права – юснатуралістичному, тому що на підставі легістської методології він не проглядається через постулювання несумісності права (закону) та моралі: право, яке ототожнюється із законом, є результатом державно-владної діяльності, вільної від моралі, а мораль – це народна творчість, тобто, це дві різні сфери, тому їхній перетин та взаємодія неможливі, а, якщо можливі, то мінімально, і цей мінімум моралі в праві встановлюється не людиною і суспільством, а владою [9].

Низка українських правознавців, досліджуючи особливості розвитку українського права, зазначають, що понад тисячолітня українська правова традиція є природно-правовою (М. Грушевський, Б. Кістяківський, С. Головатий, В. Градова, Г. Попадинець, Н. Павлусів, М. Мірошніченко, Ю. Багрій, Х. Хвойницька та ін.). В. Градова на підставі дослідження наукових джерел з'ясувала, що уже в Руській державі: «праукраїнці стверджують нерозривну єдність права як природного регулятора суспільного життя із мораллю, і в цьому велика перевага юридизованої моралі, що виростає з метафізики та живої взаємодії праукраїнців і вивищується над законом як державно-владним, штучним інструментом регуляції суспільних відносин» [18, с. 105].

А. Шевцова та Ю. Багрій звертають увагу на специфічний тип раціональності в княжій Україні – одухотвореної раціональності, яка була джерелом формування симбіозу моралі та права. Ця раціональність праукраїнцями була успадкована від міфічної свідомості додержавних русичів і збагачена та розвинена уже в державному житті наших предків [19]. Джерелом моралі

були міфічна свідомість, традиції та звичаї родового суспільства – на їх основі формувалися моральні норми. Писане право, що з'являється в княжій Україні, виникає на основі моралі, її цінностей та принципів – Руська правда на дві третини, як засвідчують наукові джерела [20; 23], складалася із звичаєво-традиційних норм. «Міжкнязівські договори та договори земель з князями закріплювали зобов'язання для сторін поводитися справедливо, не порушувати встановлений порядок, не чинити зла один одному, не наносити шкоди, не зловживати владою, не руйнувати системи управління, творити справедливий суд», – зауважують українські дослідники правової культури русичів[2; 20]. Тобто, в цей період наші предки мають доволі розвинену правосвідомість, основою якої є тогочасна мораль.

Праукраїнці, окрім «Руської правди» залишили нам таку спадщину як: «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Ізборник 1073» та «Ізборник 1076 року», «Повчання Володимира Мономаха», «Повчання» та «Абука віри» Луки Жидята, що був книжником Ярослава Мудрого, літописи агіографічну літературу та ін. [26-30], в яких можна побачити взаємозалежність моралі та права в ту епоху. Напр., Лука Жидята в «Повчанні..» закликає сучасників не злословити, не ганьбити себе та іншого (очевидно, поняття людської гідності було розвинене у цього автора добре), не красти, не вбивати, не зневажати слабких, «бути правдивими», «судити правдиво», «не брати мзду» (хабаря) – це було поширення серед сучасників високих етичних християнських ідеалів в часи, коли суспільство лише почало творити християнізовану культуру.

Християнство дуже сильно вплинуло на розвиток і моралі, і права [17; 18; 27; 28]. Його заповіді трансформувалися і в моральні, і правові принципи, які часто співпадали за суттю, і які ставали традиційною основою для вирішення морально-практичних проблем. Відомим фактом є незастосування смертної кари в княжій Україні, що відбулося, як наголошують дослідники, в значній мірі під впливом християнської етики. Такі цінності як: милосердя, християнська любов, взаємодопомога, співчуття тощо постійно популяризуються і ідеологічно, і практично. Особливо важливим для розвитку права був принцип християнської рівності перед Богом, що трансформувався згодом в принцип правової рівності. Про це добре сказав в роботі «Західна традиція права» Дж. Берман, а також окремі українські дослідники [2; 17; 18]. Всі ці ідеї, безумовно сприяли вдосконаленню людини – русича, формуванню її свідомості та правосвідомості, що заклало підстави для наступних етапів розвитку духовного досвіду нашого народу.

Відродженецька Україна-Русь демонструє плюралізм форм права, яке розвивається на основі морально-правової спадщини княжої України, але відчуває впливи нових чинників різного плану. Це був період протекторату Литви над Україною-Руссю (В. Антонович, Д. Дорошенко), яка почала відроджуватися після нашестя монголо-татар. В цей час було утворено Литовсько-Руське князівство, в якому в XV–XVI ст. спостерігається розквіт українських міст, розвиток ремесел, духовної культури, запровадження магдебурзького права в багатьох українських містах

В Литовсько-Руській державі звичаєве право знову стало єдиним джерелом права на українських землях. Воно продовжувало бути чинним і в Галицько-Волинській державі, навіть після прилучення її земель до Польщі, аж до кінця XV століття (доба «руського права»). В склад Литовсько-Руської держави українські землі увійшли зі «своєю старовиною». «Проголосивши принцип: «старини не рухати, новини не заводити», великі князі литовські підтвердили українським землям звичаєве право й сприяли його подальшому розвитку. Незабаром воно було засвоєно в усій Литовсько-Руській державі» [18; 20]. Можна стверджувати, що народна мораль далі продовжувала бути ціннісною основою для розвитку права в цю епоху, оскільки, як відомо, звичаї загалом і правові зокрема, її втілюють найкраще. Безумовно, форми права українців-русичів тієї епохи є продуктом творчості феодального суспільства, «проте, такі смисли права як: справедливість, милосердя, обов'язок, відповідальність, повага до людини, її гідності, честі, приватної власності тощо, добре у ньому простежуються» [9; 17; 18; 20]. В творчості низки українських мислителів того часу: С. Оріховського-Роксолана, Павла з Кросно, Ю. Дрогобича, Ю. Рогатинця, П. Могили та ін.. можна прочитати ідеї, які пробуджували національну

свідомість, зміцнювали силу духу в боротьбі проти польської експансії, розвивали почуття особистої гідності, честі, що, безумовно, зміцнювало морально-правову культуру русичів.

Козацька держава була періодом інтенсивного розквіту морально-правового розвитку українців. Звичаєве право залишалося важливою, найбільш поширеною формою права, проте поряд із ним стверджувалося і позитивне право. В XVII ст. формується загальне українське право в результаті поширення на всі українські землі сукупності правових норм, які склалися в козацькій Україні [20], і які набули характеру загальнонаціональних норм. Джерелом загального права стали норми звичаєвого права, неписані правила та звичаї, які тогочасне суспільство творило доволі тривалий час. Дослідники звичаєвого права зазначають, що саме сільські громади «на засадах «здорового глузду» та народної моралі створили найбільшу кількість норм загального права» [31, с. 43]. Особливу роль у їх творенні відіграли копні суди. Будучи створювані копами, ці норми «максимально відображали і захищали цінності та моральні принципи тогочасних українців, оскільки копа інтегрувалася як єдине цілісне утворення завдяки спільній мові, культурі, моральним цінностям, спільності господарювання та власності», – підкреслює Ю. Лобода [1].

Окрім звичаєвого права та копних норм, в Козацькій державі чинними були норми церковного права, якого люди дотримувалися без усілякого офіційного оформлення. Мабуть, зайво згадувати, що цим нормам був властивий симбіоз моралі та права. Серед джерел позитивного права найпоширенішими були гетьманські універсали як офіційні розпорядчі письмові акти адміністративно-політичного змісту, які в період другої половини XVII–XVIII ст. видавали гетьмани, генеральна військова канцелярія, представники генеральної старшини та полковники [20]. Поряд із названими джерелами позитивного права, декретами, грамотами, листами гетьман доводив до відома населення про ухвалення законів, про зміст їх, про набуття ними чинності тощо [20; 31]. Звісно, відступ від моральних норм та принципів існував, не забуваймо, що це феодальне суспільство і його право, проте, як зауважують дослідники, гетьмани намагалися не руйнувати народну мораль, звичаєве право, а навпаки, дотримуватися їх вимог і принципів. Напр., Пилип Орлик у своїй Конституції апелює до честі-гонору, відповідальності, обов'язку, гласності. Весь текст цього документа виразно наповнений морально-правовим змістом.

Варто згадати також, що Росія, окупувавши Україну, знищила магдебурзьке право як джерело українського права. І це не було випадковістю, магдебурзьке право творило мікрокосм, що був наповнений моральними смислами та цінностями: «Магдебурзьке право сприяло розвитку української міської культури за європейським взірцем, а вона була, в свою чергу, середовищем формування міщанина, людини *міського типу*, що, стверджувала, в свою чергу, себе як суб'єкта права» [32].

Добрим свідченням розвитку в зазначену епоху високої моральної та правової культури українців є творчість професорів Києво-Могилянської академії. Г. Кониський, М. Козачинський, І. Гізель, С. Кулябка, Т. Прокопович, Чарнуцький та ін. були прихильниками природно-правового підходу, часто використовували в своїх курсах етики такі поняття як: природне право, справедливість, людська гідність, спільне благо, загальна користь, добро та ін., що засвідчує розуміння ними значимості моралі як основи для правового розвитку. «Будь-який звичай може бути справедливим через природний закон», – вважав М. Козачинський [34, с. 97–114], акцентуючи на єдності природного і звичаєвого права. Дослідники наголошують, що ці вчені розвивали феномен юридизованої моралі [2: 33].

В умовах колонізації України самодержавною Росією офіційне українське право перестає існувати. Знищення Козацької держави означало знищення і правової реальності України. Загальне українське право під кінець ХУІІІ ст. уже майже не функціонувало. Росія насаджувала своє законодавство, свою судову владу, українці, тотально покріпачені, втрачали свої права. Проте навіть в умовах колонізації природно-правова парадигма в українському суспільстві продовжувала існувати. Вона функціонувала в неофіційних формах права, в правовій ідеології, в суспільній свідомості. Відомий правник кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Є. Ерліх, досліджуючи правове життя буковинських українців, які знаходилися під окупацією Австро-Угорщини, писав,

що у них було по-своєму правове життя, хоча вони не знали писаного права, не ходили до чужого суду. Вони користувалися звичаєвим правом, судили дуже часто на місцях, сільським судом або судом сусідів. У їхній правосвідомості жили поняття та принципи моралі, і вони вважалися водночас правовими. Смислами права найчастіше були такі моральні цінності як: справедливість, добросовісність, добро, гідність тощо (стаття «Про живе право» (1911)). Аналогічною була правосвідомість прикарпатських українців, про що добре сказано І. Франком у його художніх творах «Перехресні стежки», «Украдене щастя», «Захар Беркут» та ін..

Серед прихильників природно-правової парадигми такі мислителі як: М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Юркевич, Л. Українка, М. Драгоманов, І. Франко, М. Міхновський, Ю. Липа та ін.. Тарас Шевченко в «Кобзареві» з усіх сил намагається донести до сучасників, нація і національний тип людини – це не випадковість, а ланки космічного буття і знищувати їх – це злочин, руйнація космічного буття. Нації і люди, що їх складають, будучи органічними ланками космічної еволюції, мають природне право бути і жити по своїй волі. Українці мають природні права на життя, національну ідентичність, свою землю, мову, віру, свободу, повагу до своєї національної та людської гідності, справедливий суд тощо. У них є природне право на боротьбу проти гноблення та знищення. Вони можуть мати свою державу і створювати власні закони відповідно до своїх реалій життя. В поглядах мислителя взаємопереплетені моральні та правові поняття та уявлення: право на повагу до людської та національної гідності, справедливість як стрижневе поняття моралі, справедливість як принцип правового життя, поняття спільного блага і принцип моралі, відповідальність за долю свого народу, принцип особистої відповідальності, моральний принцип добросовісності тощо.

П. Юркевич мислив мораль і право як взаємозалежні чинники суспільного життя. Він писав, що: «Природне право – це позитивна моральна сила, бо воно є ідеєю людського розуму, а розум завжди законодавчий; його ідея завжди реальна як завдання і як вимога, яку він і здійснює завжди відповідно до ступеня переконання. Воно є право, встановлене природою людини і божественним розумом» [34, с. 170]. Тобто, природне право – це чиста ідея, якій не потрібні зовнішні санкції і вона обов'язкова для розумних істот через внутрішній авторитет. Але це сила найперше моральна, тобто, мораль як розумна і вільна воля – це основа природного права.

Позитивне право залежить від природного, бо природне право силою свого авторитету змінює і зупиняє дію позитивного права, оскільки його авторитет закорінений у розумній природі, а розум у своїх визначеннях ні від чого не залежить [23, с. 175]. «Ясна ідея природного права береже позитивне право, викриваючи принципи цілком неправдиві і не дозволяючи їм проникати до суспільного середовища» [34, с. 173], тобто, законодавець, апелюючи до моральних цінностей та принципів, поєднуючи право і мораль, створює морально-правовий закон, який нині називається просто правовим [9; 12; 15].

М. Драгоманов намагався сформувати модель держави, яка забезпечить можливості здійснення людиною своїх природних прав і свобод. Він не сумнівався в тому, що людина народжена із правами на життя, на особисту недоторканність, повагу до особистої та національної гідності, свободу тощо. Теоретичними засадами конституціоналізму вчений вважав поєднання філософії природного права з її принципом примату особи над державою та ідеєю держави, що гарантує політичну свободу, державу, що пропонує систему гарантій природних прав і свобод людини. В цих поглядах звучить моральний підтекст: людина мислиться цінністю, важливішою від держави. Вона сама не здатна захистити свої права, їй потрібний захисник і тому турбота про її природні права, гарантії їх реалізації покладається ним на державу [35; 36]. Держава, яка гарантує людині її невід'ємні права – це правова держава, а вона неможлива поза мораллю.

Ще один прихильник юснатуралізму, єдності моралі та права – Іван Франко. У статті «Свобода і автономія» підкреслював, «іногородці» в російській імперії в силу свого геополітичного стану, «відмінності землі й клімату будуть перти до заховання своєї відрубності, до своїх окремих прав і інституцій, відповідних до їх способів життя та спеціальних родів господарства, будуть жадати собі автономії» [37, с. 442–448]. Його художні твори дуже презентабельні в плані наголосу на єдності моралі та права. Він добре знав західних українців, зокрема, селянство, гаряче

відстоював їх природні права на вільне життя, на гідність, на національну ідентичність, на справедливий суд тощо. Він вважав аморальним і несправедливим національне гноблення, зневагу до людини та її прав, акцентував на ідеї такого державного устрою, який був би ґрунтованим на моральних цінностях, що означало б здійснення невідчужуваних прав людини [14; 17].

Б. Кістяківський, сповідуючи природно-правову доктрину, відстоював у своїй творчості ідею природних прав людини. Як і М. Драгоманов, переймався теорією побудови правової держави і вважав, що це має бути держава, яка захистить людину з її невідчужуваними правами. Юснатуралізм підводить добрий морально-етичний підтекст під проблему співвідношення людини та правової держави. Така держава не може зневажати людину і її права, а, отже, вона можлива на доброму морально-духовному підґрунті. Вихідними принципами правової держави, на його думку, є обмеження влади та недоторканість особи, а обмежує влади визнання природних, невід’ємних і непорушних прав особи [25]. Б. Кістяківський переконував, що тільки правова рівність є первинною гарантією реального відтворення принципу природного права – рівності всіх громадян [23, с. 180].

Висновки. Проведений аналіз проблеми взаємозалежності моралі і права в українському правовому розвитку засвідчує, що українці упродовж своєї історії демонструють високу духовну культуру в правовій сфері. Уже в Україні – Русі можна побачити прихильність нашого народу до природно-правової парадигми, яка передбачає тісну єдність моралі та права. Значний вплив на єдність цих регуляторів суспільних відносин мало християнство з його цінностями та етикою. Наступні історичні періоди розвитку українського права засвідчують відданість наших пращурів юснатуралізму з його морально-правовим симбіозом. Навіть в епоху колонізації українських земель і знищення офіційного права неофіційно українці продовжили використовувати природно-правову парадигму. Тобто, природно-правовий розвиток, який передбачає єдність і взаємозалежність моралі і права, є органічною автентичною традицією українського народу. В нинішньому здійсненні правових реформ слушно було б цю традицію врахувати.

Використана література:

1. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об’єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів : Світ, 2009. 87 с.
2. Братасюк М. Г. Феномен юридизованої моралі в українській правовій традиції. Правовий часопис Донбасу. 2024. № 1 (86). С. 3–7.
3. Кравець В. М. Співвідношення природного і позитивного права в сучасному філософсько-правовому дискурсі. Науковий вісник ДДУВС. 2008. № 4. С. 41–49.
4. Карнаух Б. Взаємодія моралі та права у світлі проблеми екзистенції природного права. Філософські обрії. 2008. № 19. С. 250–260.
5. Гуцуляк Ю. В. Метафізичне праворозуміння та його вплив на формування уявлень про правопорядок. Журнал східноєвропейського права. 2021. № 91. С. 14–23. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/08/hotsuliak_mikhailina_zverkhovska_91.pdf
6. Гришук О. Природне право як форма об’єктивації цінності людини. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2006. Вип. 43. С. 3–8.
7. Гришук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 272 с.
8. Веклич В. О. Норми права та норми моралі за сучасних умов: потенціал для розвитку або деградації. Публічне та приватне право. 2019. № 5, т. 1. С. 16–21.
9. Братасюк М. Г. Природно-правова парадигма як концептуальна основа сучасного правового розвитку. Доктринальні засади розвитку держави і права: національні та міжнародні тенденції : монографія / заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л. Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. 440 с.
10. Бервено С., Романченко О. Співвідношення права і моралі в регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2017. Вип. 23. С. 12–14.
11. Багрій Ю. Морально-етичний вимір Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини. РНАР. 2025. № 3 (Республіка Польща).
12. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.

13. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Одеса : Гельветика, 2021. Вип. 89. С. 113–118.
14. Павлусів Н. М. Філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця XIX–XX ст. : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 225 с.
15. Ганжа О. Співвідношення справедливості та верховенства права: новий погляд на знайомі правові явища. Держава та регіони. 2023. № 3 (81). С. 11–20.
16. Левкулич В. Морально-етичний та правовий зміст категорії «рівність». Мультиверсум. Філософський альманах. Київ : Центр духовної культури, 2004. № 39. С. 116–130.
17. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2008. 196 с.
18. Градова В. Ідея права в українській правовій традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2013. 228 с.
19. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. KELM (Республіка Польща). 2020. № 4 (32), vol. 2. С. 203–209.
20. Захарченко П. П. Історія українського права : навч. посіб. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
21. Сабадуха В. Метафізика суспільного та особистісного буття : монографія. Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
22. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 1 : Від ідеї до доктрини. С. 61–624.
23. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Львів, 2013. 199 с.
24. Грушевський М. Історія України-Руси : у 6 т. Київ, 1993. Т. III. 503 с.
25. Кістяківський Б. Держава правова та соціалістична. У: Кістяківський Б. Вибране. Київ : Абрис, 1996. 512 с.
26. Повість временних літ. Літопис руський. Київ : Дніпро, 1989. С. 1–178.
27. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні. Київ : Вища школа, 1999. 543 с.
28. Луцький І. М. Християнство як світоглядне джерело української держави та права : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 468 с.
29. Іларіон, митрополит Київський. Слово про Закон і Благодать. Історія філософії України : хрестоматія / упоряд.: М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин (кер.); А. К. Бичко, І. В. Бичко, С. В. Бондар, Д. П. Кирик, О. В. Логвиненко та ін. Київ : Либідь, 1993. С. 8–28.
30. Володимир Мономах. Твори. Літопис руський. Київ : Дніпро, 1989. С. 454–464.
31. Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П. та ін. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. 214 с.
32. Братасюк В. Вплив магдебурзького права на формування людини як суб'єкта права в Україні XIV – поч. XIX ст. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 5. С. 473–477.
33. Багрій Ю. Морально-етичний вимір української правової традиції Козацької епохи. Галицькі студії. Юридичні науки. 2024. № 6. С. 11–19.
34. Юркевич П. Філософія права. У: Памфіл Юркевич. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. Вид. 2-ге. Київ : Ред. журн. «Український світ», 2000. С. 162–231.
35. Драгоманов М. Проект Статуту спілки «Вільний Союз». У: Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 896–988.
36. Драгоманов М. Чудернацькі думки про українську справу. Вибране. Київ, 1994. 686 с.
37. Франко І. Свобода і автономія. У: Іван Франко. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 45. С. 442–448.
38. Bratasiuk M. Neo-Orvellizm as a Threat to Global Democracy. Academia Polonia. 2024. Т. 64, № 3.

References:

1. Loboda, Yu. P. (2009). Pravova tradytsiia ukrainskoho narodu (fenomen ta ob'ekt zahalnoteoretychnoho dyskursu) [The Legal Tradition of the Ukrainian People: A Phenomenon and an Object of General Theoretical Discourse]. Lviv: Svit, 87 p. [in Ukrainian].
2. Bratasiuk, M. H. (2024). Fenomen yurydyzovanoi morali v ukrainskii pravovii tradytsii [The Phenomenon of Juridified Morality in the Ukrainian Legal Tradition]. *Pravovyi chasopys Donbasu*, No. 1 (86), pp. 3–7. [in Ukrainian].

3. Kravets, V. M. (2008). Spivvidnoshennia pryrodnoho i pozytyvnoho prava v suchasnomu filosofsko-pravovomu dyskursi [The Correlation of Natural and Positive Law in Contemporary Philosophical-Legal Discourse]. *Naukovyi visnyk DDUVS*, No. 4, pp. 41–49. [in Ukrainian].
4. Karnaukh, B. (2008). Vzaiemodiia morali ta prava u svitli problemy ekzystentsii pryrodnoho prava [Interaction of Morality and Law in the Light of the Existence of Natural Law]. *Filosofski obrii*, No. 19, pp. 250–260. [in Ukrainian].
5. Hutsuliak, Yu. V. (2021). Metafizychnye pravorozuminnia ta yoho vplyv na formuvannia uiaвлення pro pravoporiadok [Metaphysical Understanding of Law and Its Influence on the Formation of Notions about Legal Order]. *Zhurnal shhidnoievropeiskoho prava*, No. 91, pp. 14–23. Retrieved from: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/08/hotsuliak_mikhailina_zverkhovska_91.pdf [in Ukrainian].
6. Hryshchuk, O. (2006). Pryrodne pravo yak forma obiektyvatsii tsinnosti liudyny [Natural Law as a Form of Objectification of Human Value]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii yurydychna*, Issue 43, pp. 3–8. [in Ukrainian].
7. Hryshchuk, O. V., & Dobosh, Z. A. (2013). Konverhentsiia spravedlyvosti i prava: filosofsko-pravovyi aspekt: monohrafiia [The Convergence of Justice and Law: A Philosophical-Legal Aspect: Monograph]. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi University of Management and Law, 272 p. [in Ukrainian].
8. Veklych, V. O. (2019). Normy prava ta normy morali za suchasnykh umov: potentsial dlia rozvytku abo dehradatsii [Legal and Moral Norms under Modern Conditions: Potential for Development or Degradation]. *Publichne ta pryvatne pravo*, No. 5, Vol. 1, pp. 16–21. [in Ukrainian].
9. Bratasiuk, M. H. (2014). Pryrodno-pravova paradyhma yak kontseptualna osnova suchasnoho pravovoho rozvytku [Natural Law Paradigm as a Conceptual Basis for Modern Legal Development]. In *Doktrynalni zasady rozvytku derzhavy i prava: natsionalni ta mizhnarodni tendentsii* [Doctrinal Foundations of the Development of State and Law: National and International Trends]: Monograph / Ed. by Prof. Yu. L. Boshytskyi. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 440 p. [in Ukrainian].
10. Berveno, S., & Romanchenko, O. (2017). Spivvidnoshennia prava i morali v rehuliuванні suspilnykh vidnosyn na suchasnomu etapi [The Correlation of Law and Morality in Regulating Social Relations at the Present Stage]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia "Pravo"*, Issue 23, pp. 12–14. [in Ukrainian].
11. Bahrii, Yu. (2025). Moralno-etychnyi vymir Yevropeiskoi konventsii pro zakhyst prav ta osnovopolozhnykh svobod liudyny [The Moral and Ethical Dimension of the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms]. *PNAP*, No. 3. [in Ukrainian].
12. Pohrebniak, S. P. (2008). Osnovopolozhni pryntsypy prava (zmistovna kharakterystyka): monohrafiia [Fundamental Principles of Law (A Substantive Characteristic): Monograph]. Kharkiv: Pravo, 240 p. [in Ukrainian].
13. Shelever, N. V. (2021). Spravedlyvist yak osnovopolozhnyi pryntsyp prava [Justice as a Fundamental Principle of Law]. *Aktualni problemy derzhavy i prava: zbirnyk naukovykh prats*, Issue 89, pp. 113–118. Odesa: Helvetyka. [in Ukrainian].
14. Pavlusiv, N. M. (2011). Filosofsko-pravovi pohliady zakhidnoukrainskykh pysmennykiv kintsia XIX–XX st. [Philosophical-Legal Views of Western Ukrainian Writers of the Late 19th–20th Centuries]: PhD Thesis (Philosophy), 12.00.12. Kyiv, 225 p. [in Ukrainian].
15. Hanzha, O. (2023). Spivvidnoshennia spravedlyvosti ta verkhovenstva prava: novyi pohliad na znaiomi pravovi yavyshcha [The Relationship between Justice and the Rule of Law: A New Look at Familiar Legal Phenomena]. *Derzhava ta rehiony*, No. 3 (81), pp. 11–20. [in Ukrainian].
16. Levkulych, V. (2004). Moralno-etychnyi ta pravovyi zmist katehorii "rivnist" [The Moral-Ethical and Legal Content of the Category "Equality"]. *Multyversum. Filosofskyi almanakh*, No. 39, pp. 116–130. Kyiv: Tsentrukukhovoynoi kultury. [in Ukrainian].
17. Popadynets, H. O. (2008). Ukrainskyi svitohliadno-filosofskyi humanizm yak zasada rozvytku ukrainskoi pravovoi kultury [Ukrainian Worldview-Philosophical Humanism as a Basis for the Development of Ukrainian Legal Culture]: PhD Thesis (Philosophy), 12.00.12 "Philosophy of Law". Kyiv, 196 p. [in Ukrainian].
18. Hradova, V. (2013). Ideia prava v ukrainskii pravovii tradytsii [The Idea of Law in the Ukrainian Legal Tradition]: PhD Thesis (Law), 12.00.12 – Philosophy of Law. Kyiv, 228 p. [in Ukrainian].
19. Shevtsova, A. (2020). Vidrodzhennia ta rozvytok natsionalnoi pravovoi tradytsii yak zasada pravovoho reformuvannia suchasnoi Ukrainy [Revival and Development of the National Legal Tradition as a

- Basis for Legal Reform in Modern Ukraine]. *KELM (Republic of Poland)*, No. 4 (32), Vol. 2, pp. 203–209. [in Ukrainian].
20. Zakharchenko, P. P. (2019). *Istoriia ukrainskoho prava: navchalnyi posibnyk* [History of Ukrainian Law: Textbook]. Kyiv: VD “Osvita Ukrainy”, 436 p. [in Ukrainian].
 21. Sabadukha, V. (2019). *Metafizyka suspilnoho ta osobystisnoho buttia: monohrafiia* [Metaphysics of Social and Personal Being: Monograph]. Ivano-Frankivsk: IFNTUOG, 647 p. [in Ukrainian].
 22. Holovatyi, S. P. (2006). *Verkhovenstvo prava: monohrafiia: u 3 kn.* [Rule of Law: Monograph: In 3 vols.]. Kyiv: Feniks. Vol. 1: *Vid idei do doktryny* [From Idea to Doctrine], pp. 61–624. [in Ukrainian].
 23. Khvoinytska, Kh. M. (2013). *Lehitymatsiia pryrodnoho prava v Ukraini ta yevropeiska yusnaturalistychna tradytsiia* [Legitimation of Natural Law in Ukraine and the European Iusnaturalist Tradition]: PhD Thesis (Philosophy), 09.00.05. Lviv, 199 p. [in Ukrainian].
 24. Hrushevskiy, M. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy: u 6 t.* [History of Ukraine-Rus: In 6 vols.]. Kyiv. Vol. III, 503 p. [in Ukrainian].
 25. Kistiakivskiy, B. (1996). *Derzhava pravova ta sotsialistychna* [The Legal and the Socialist State]. In: Kistiakivskiy, B. *Vybrane* [Selected Works]. Kyiv: Abris, 512 p. [in Ukrainian].
 26. *Povist vremennykh lit. Litopys ruskyi* [The Tale of Bygone Years. The Rus’ Chronicle]. (1989). Kyiv: Dnipro, pp. 1–178. [in Ukrainian].
 27. Ohorodnyk, I. V. (1999). *Istoriia filosofskoi dumky v Ukraini* [History of Philosophical Thought in Ukraine]. Kyiv: Vyshcha shkola, 543 p. [in Ukrainian].
 28. Luts'kyi, I. M. (2010). *Khrystianstvo yak svitohliadne dzherelo ukrainskoi derzhavy ta prava: monohrafiia* [Christianity as a Worldview Source of the Ukrainian State and Law: Monograph]. Ivano-Frankivsk: Misto NV, 468 p. [in Ukrainian].
 29. Ilarion, Metropolitan of Kyiv. (1993). *Slovo pro Zakon i Blahodat* [Sermon on Law and Grace]. In: *Istoriia filosofii Ukrainy: khrestomatiia* [History of Ukrainian Philosophy: Reader] / comp. M. F. Tarasenko, M. Yu. Rusyn (eds.); A. K. Bychko, I. V. Bychko, S. V. Bondar, D. P. Kyryk, O. V. Lohvynenko et al. Kyiv: Lybid, pp. 8–28. [in Ukrainian].
 30. Volodymyr Monomakh. (1989). *Tvory. Litopys ruskyi* [Works. The Rus’ Chronicle]. Kyiv: Dnipro, pp. 454–464. [in Ukrainian].
 31. Shevchenko, O. O., Vovk, O. Y., Kapeliushnyi, V. P., et al. (2001). *Istoriia ukrainskoho prava* [History of Ukrainian Law] / ed. by O. O. Shevchenko. Kyiv: Olan, 214 p. [in Ukrainian].
 32. Bratasiuk, V. (2019). *Vplyv mahdeburzskoho prava na formuvannia liudyny yak subiekta prava v Ukraini XIV – poch. XIX st.* [The Influence of Magdeburg Law on the Formation of the Person as a Subject of Law in Ukraine from the 14th to the Early 19th Century]. *Porivnialno-analitychne pravo*, No. 5, pp. 473–477. [in Ukrainian].
 33. Bahrii, Yu. (2024). *Moralno-etychnyi vymir ukrainskoi pravovoi tradytsii Kozatskoi epokhy* [The Moral-Ethical Dimension of the Ukrainian Legal Tradition of the Cossack Era]. *Halytski studii. Yurydychni nauky*, No. 6, pp. 11–19. [in Ukrainian].
 34. Yurkevych, P. (2000). *Filosofia prava* [Philosophy of Law]. In: *Pamfil Yurkevych. Istoriia filosofii prava. Filosofii prava. Filosofskiy shchodennyk* [Pamfil Yurkevych. History of the Philosophy of Law. Philosophy of Law. Philosophical Diary]. 2nd ed. Kyiv: “Ukrainskyi Svit”, pp. 162–231. [in Ukrainian].
 35. Drahomanov, M. (2008). *Proekt Statutu spilky “Vilnyi Soiuz”* [Draft Statute of the “Free Union” Association]. In: *Antolohiia liberalizmu. Polityko-pravnychi vchennia ta verkhovenstvo prava* [Anthology of Liberalism. Political-Legal Doctrines and the Rule of Law]. Kyiv: Knyhy dlia biznesu, pp. 896–988. [in Ukrainian].
 36. Drahomanov, M. (1994). *Chudernatski dumky pro ukrainsku spravu* [Strange Thoughts about the Ukrainian Cause]. *Vybrane* [Selected Works]. Kyiv, 686 p. [in Ukrainian].
 37. Franko, I. (1985). *Svoboda i avtonomiia* [Freedom and Autonomy]. In: *Ivan Franko. Zibrannia tvoriv: u 50 t.* [Collected Works: In 50 vols.]. Kyiv: Naukova dumka, Vol. 45, pp. 442–448. [in Ukrainian].
 38. Bratasiuk, M. (2024). *Neo-Orvellizm as a Threat to Global Democracy*. *Academia Polonia*, Vol. 64, No. 3.

Andrusyshyn B. I. The interdependence of law and morality in the Ukrainian legal tradition

The article highlights the problem of the correlation of such spiritual and cultural regulators of social relations as law and morality. It is shown that starting from mythical consciousness and in the era of Ukraine-Rus, the proto-Ukrainians developed a natural-legal paradigm that affirms the principle of the unity

of morality and law. The Ukrainian Renaissance legal culture strengthened this unity, as evidenced by the legal practice and ideology of that time. The Cossack state ensured the flourishing of the natural-legal paradigm, forming all-Ukrainian law on the basis of legal customs and folk morality. A great contribution to the affirmation of the unity of morality and law was made by the philosophical and legal ideology developed by the professors of the KMA. An example of such an ideology with moral and legal content is the Constitution of Pylyp Orlyk.

The colonization of Ukrainian lands led to the destruction of the Cossack state and official legal reality. Autocratic Russia imposed a legal paradigm in Ukraine that denies the unity of law and morality, does not recognize natural human rights, and elevates state power and law above man. However, even in the conditions of colonial history, Ukrainians continued to unofficially use natural law views and principles. A significant contribution to the preservation of the natural law tradition was made by famous Ukrainian thinkers of the 19th and early 20th centuries: M. Kostomarov, T. Shevchenko, P. Yurkevich, M. Dragomanov, I. Franko, M. Hrushevsky, B. Kistyakivsky, etc. They affirmed the concept of natural law, the special value of man and his natural rights, developed the doctrine of the rule of law, the essence of which is the recognition and real protection of inalienable human rights, in affirming the idea of the moral and legal basis of the rule of law. They contributed to the affirmation of the natural law paradigm by exploring the moral and legal consciousness of Ukrainian society of the specified period.

It is noted that the implementation of legal reforms in modern Ukraine will be successful provided that the peculiarities of the Ukrainian legal tradition are taken into account.

Key words: law, morality, Ukrainian legal tradition, law, rule of law, Christian ethics, human rights, natural law, positive law.

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025

УДК 343.9:796

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series18.2025.47.02>

Анісімов Д. О.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СУБКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ СПОРТУ

У статті досліджено соціально-психологічні та субкультурні особливості злочинності у сфері спорту, розкрито взаємозв'язок між специфікою спортивного середовища та формуванням девіантних практик серед його учасників. Визначено основні прояви девіантної поведінки спортсменів, тренерів, менеджерів і фанатів, серед яких: корупційні дії, використання допінгу, договірні матчі, агресивна поведінка, насильство на трибунах і поза ними. Здійснено аналіз понятійного апарату, узагальнено теоретичні підходи до вивчення спортивної злочинності, включаючи соціологічний, психологічний і культурологічний виміри. Особливу увагу приділено впливу субкультурних норм і цінностей, які формують специфічну морально-поведінкову систему у спортивному середовищі, що може як стимулювати позитивну соціалізацію, так і легітимізувати девіації. Виявлено ключові соціально-психологічні чинники ризику злочинних проявів: орієнтація на перемогу будь-якою ціною, тиск групи та тренера, гіперконкурентність, конформізм, низький рівень морального контролю, комерціалізація спорту, вплив мас-медіа та соціальних мереж. Досліджено механізми взаємодії спортивних субкультур із кримінальною субкультурою, зокрема проникнення жаргону, неформальних норм і агресивних моделей поведінки у поведінку спортсменів та фанатів. На основі аналізу наукових джерел, емпіричних досліджень і статистичних даних обґрунтовано систему профілактики та корекції девіантної поведінки у спорті, що включає методичні, психологічні та нормативно-правові заходи. Отримані результати мають практичне значення для формування безпечного, етичного та прозорого спортивного середовища, удосконалення виховної роботи у спортивних колективах, зниження рівня корупції та насильства у спорті, а також для розробки програм підготовки спортсменів, тренерів і фахівців спортивної сфери до конструктивної поведінки в умовах високого соціального тиску.

Ключові слова: злочинність у спорті, субкультура, кримінальна субкультура, соціально-психологічні чинники, девіантна поведінка, профілактика, допінг, корупція, етика спорту.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Спорт в сучасному суспільстві виконує багато ролей, а саме як засіб зміцнення здоров'я, формування характеру, соціалізації молоді, інструмент міжнародної співпраці та імідж країни. Проте поряд із позитивними функціями існують і негативні прояви, такі, як, наприклад, злочинність, корупція, допінгові скандали, насильство серед уболівальників, маніпуляції результатами змагань тощо [4, с. 70].

Субкультурний аспект важливий тому, що серед спортсменів, фанів, тренерів та інших учасників спортивної сфери формуються специфічні спільноти із власними нормами, цінностями, способами взаємодії і ставлення до правил (як офіційних, так і неформальних). Соціально-психологічні чинники (мотивація, ціннісні орієнтації, самоідентифікація, тиск серед групи, почуття приналежності) можуть як стримувати, так і сприяти кримінальним проявам у спорті [3].

В Україні, як і в багатьох інших країнах, незважаючи на зростаючу увагу до проблем захисту цілісності спорту, недостатньо досліджень, що поєднують субкультурні аспекти і психологію злочинної поведінки в спортивному контексті. Тому постає нагальна потреба в системному дослідженні цього явища з метою розробки профілактичних заходів, нормативно-правових механізмів та психологічних втручань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика злочинності у сфері спорту привертає увагу дослідників різних наукових напрямів, що зумовлено багатоаспектністю цього явища та його значним суспільним резонансом.

Важливий внесок у вивчення міжнародно-правових аспектів протидії порушенням у спортивній сфері зробила Акуленко Т.М. (2021), яка в дисертаційному дослідженні комплексно

проаналізувала механізми міжнародного співробітництва в боротьбі з допінгом у спорті, розкривши правові основи та практичні аспекти реалізації антидопінгової політики [1]. Актуальність цієї проблематики підтверджується діяльністю Національного антидопінгового центру України, який координує заходи щодо запобігання використанню заборонених препаратів у вітчизняному спорті [5].

Субкультурні особливості спортивного середовища, зокрема феномен футбольного хуліганізму, стали предметом соціологічного аналізу Артьомова П.М. (2016). Науковцем здійснено порівняльне вивчення крос-національних розбіжностей і подібностей цього явища, виявивши соціальні передумови агресивної поведінки серед уболівальників [2, с. 23]. Також проведено ґрунтовний соціологічний аналіз футбольних субкультур в Україні, що дозволило глибше зрозуміти механізми формування девіантних моделей поведінки в спортивному середовищі [6].

Корупційні прояви у спорті розглядаються в контексті загальної теорії протидії корупції. Діщенко Д.В., Комісарчук Ю.А. та Сулім В.Д. (2022) у навчальному посібнику систематизували теоретичні підходи та практики протидії корупції, які можуть бути екстрапольовані на спортивну сферу [3].

Казначеева Д.В. (2019) конкретизувала основні аспекти протидії корупції безпосередньо у спорті, звернувши увагу на специфіку застосування антикорупційного законодавства в цій галузі та особливості розслідування відповідних правопорушень [4, с. 70].

Попри наявність окремих досліджень, комплексний аналіз соціально-психологічних та субкультурних особливостей злочинності у сфері спорту залишається недостатньо розробленим, що й зумовлює актуальність цієї статті.

Мета дослідження. Проаналізувати соціально-психологічні та субкультурні особливості, які детермінують злочинність у сфері спорту, та визначити ключові чинники, що сприяють чи стримують ці прояви, з метою розробки відповідних профілактичних рекомендацій.

Результати дослідження. Проблематика злочинності у сфері спорту є міждисциплінарною, оскільки охоплює як правові, так і психологічні, соціальні та культурні виміри [4]. Для її цілісного аналізу необхідно окреслити базові поняття, що формують концептуальне поле дослідження.

Під злочинністю у спорті розуміють сукупність суспільно небезпечних діянь, що порушують норми кримінального законодавства або спортивного права, пов'язаних із діяльністю спортсменів, тренерів, суддів, функціонерів, уболівальників чи інших осіб, задіяних у спортивному процесі [1; 3].

Для узагальнення характерних форм та напрямів злочинної діяльності у спортивному середовищі на рисунку 1 розглянуто основні прояви злочинності у спорті.

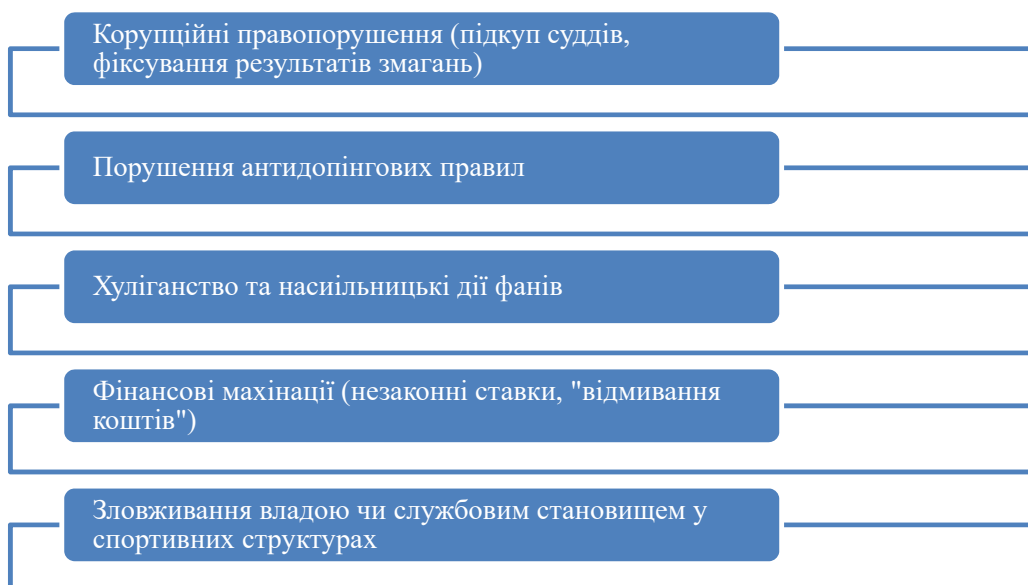

Рис. 1. Основні прояви злочинності у спорті

Загалом, кримінальна субкультура являє собою систему норм, цінностей і традицій, сформованих у злочинному середовищі, які виправдовують та легітимізують порушення закону як соціально прийнятну поведінку в окремих групах. У спорті кримінальна субкультура може інфільтруватися через фанатські угруповання, організовані структури ставок, корупційні мережі та навіть клубні адміністрації. Таким чином, взаємодія спортивної та кримінальної субкультур створює зону ризику, у якій соціально прийнятні норми спорту можуть трансформуватися у протиправну поведінку під впливом групових установок.

Як відомо, соціально-психологічні чинники – це те, що формує нашу поведінку, від внутрішніх переконань до зовнішнього тиску. Саме вони визначають, чи буде людина дотримуватися правил, чи вирішить їх порушити. У світі спорту ці фактори проявляються особливо яскраво у наступних складових: 1. Груповий тиск і конформізм. 2. Змагальність і жага перемоги. 3. Фрустрація та агресія. 4. Деформація моральної свідомості. 5. Інституційна терпимість [2].

Коли спортсмен відчуває, що треба бути «своїм» у команді або серед вболівальників, його власні моральні принципи часто відходять на другий план. Прагнення не виділятися може переважити внутрішній голос совісті.

Коли перемога стає єдиною метою, а ціна вже не має значення, відкривається шлях до допінгу, договірних матчів та інших порушень. Накопичені емоції шукають виходу, і часто він буває деструктивним, особливо ж це помітно у поведінці фанатів, коли розчарування переростає в насильство. Поступово чесна гра втрачає цінність. З'являється внутрішнє виправдання: «якщо всі так роблять, то й мені можна». Порушення правил стає нормою, а не винятком.

Загалом, проблема злочинності у сфері спорту залишається складним міждисциплінарним феноменом, що потребує інтеграції знань кримінології, соціології, психології, культурології та спортивного менеджменту. У наукових дослідженнях виокремлюють декілька теоретичних підходів до її аналізу: соціально-нормативний, інституційний, субкультурний та соціально-психологічний. Наприклад, соціально-нормативний підхід розглядає злочинність у спорті як відхилення від загальноприйнятих моральних і правових норм, що виникає внаслідок комерціалізації, зниження етичних стандартів і суперечності між прагненням до перемоги та вимогами чесної гри (fair play). У цьому контексті спортивна злочинність включає корупційні прояви, допінг, договірні матчі, підкуп суддів, фінансові махінації, насильство на трибунах тощо [1].

Злочинність у спорті являється не просто наслідком прогалин у законодавстві чи слабкої організації. Це результат складних психологічних процесів, які впливають на всіх учасників спортивного середовища, починаючи від атлетів до тренерів, від уболівальників до чиновників.

Аналіз наведених у таблиці 1 чинників дає змогу стверджувати, що злочинність у спортивній сфері має багатофакторну соціально-психологічну природу [1; 7; 9]. Її формування зумовлюється поєднанням індивідуальних, групових та інституційних детермінант, що взаємодіють у межах специфічної спортивної субкультури. На особистісному рівні ключовим рушієм девіантної поведінки виступає орієнтація на результат за будь-яку ціну, яка часто переважає над моральними нормами та принципами чесної гри. У контексті групових взаємин провідну роль відіграє соціальний тиск команди та тренерського складу, який легітимізує або замовчує неетичні дії в ім'я досягнення успіху [6].

Організаційно-інституційні фактори, зокрема недостатній контроль з боку спортивних федерацій та подвійні стандарти у дисциплінарних рішеннях, створюють сприятливе середовище для корупційних схем і маніпуляцій результатами. Соціально-економічні аспекти, пов'язані з комерціалізацією спорту та фінансовою нерівністю, підсилюють ризик криміналізації, особливо у професійному спорті, де великі матеріальні вигоди стимулюють до незаконних дій.

Особливу роль відіграє фанатська субкультура, що часто має агресивний, квазівійськовий характер (квазівійськовий характер проявляється у наявності чіткої ієрархії, дисципліни та символіки, подібних до військових структур, у діяльності неформальних спортивних або фанатських груп). Її учасники формують власні неформальні норми поведінки, толерантні до насильства, що призводить до масових бійок, актів вандалізму та конфліктів на стадіонах. Проблему посилює вплив медіа, які, героїзуючи порушників і перебільшуючи значення спортивних перемог, роблять девіантну поведінку для молоді звичною та привабливою [6, с. 89].

Таблиця 1

Соціально-психологічні чинники, що сприяють злочинним проявам у спорті

Група чинників	Конкретні прояви	Приклади злочинних проявів
1. Особистісні	Амбіційність, прагнення до перемоги будь-якою ціною; низький рівень моральної саморегуляції; конформізм	Використання допінгу, фальсифікація віку чи документів, участь у договірних матчах
2. Групово-субкультурні	Тиск команди, тренера, культ «успіху за будь-яку ціну», толерантність до порушень	Колективне замовчування порушень, групове прикриття корупційних схем
3. Інституційно-організаційні	Недостатній контроль з боку федерацій, слабкі етичні кодекси, подвійні стандарти	Корупція у відборі до збірних, «покупка» суддівських рішень, маніпуляції результатами
4. Інституційно-організаційні	Комерціалізація спорту, високі фінансові ставки, нерівність можливостей	Фінансові махінації у клубах, хабарництво, продаж результатів
5. Соціально-економічні	Агресивна ідентичність, групова лояльність, наслідування насильницьких моделей	Масові бійки фанів, вандалізм, політизація фан-рухів
6. Фанатська субкультура	Романтизація порушників, гіперболізація успіху, тиск очікувань	Психологічна дестабілізація спортсменів, нормалізація неетичної поведінки
7. Медіа-вплив	Амбіційність, прагнення до перемоги будь-якою ціною; низький рівень моральної саморегуляції; конформізм	Використання допінгу, фальсифікація віку чи документів, участь у договірних матчах

Таким чином, злочинність у спорті є комплексним соціально-психологічним явищем, що не може бути пояснене лише індивідуальними характеристиками спортсменів. Вона формується внаслідок взаємодії культурних, моральних, економічних та комунікативних чинників, інтегрованих у межах спортивної субкультури. Ефективне попередження таких проявів вимагає системного підходу – від етичного виховання спортсменів до посилення інституційного контролю, правового регулювання та відповідальної медіа-політики.

Як вже зазначалось, злочинні прояви у спорті, такі як корупція, допінг, насильство та фанатська агресія, залишаються актуальними проблемами, які потребують комплексного підходу до їх вирішення. Необхідно посилити контроль, впроваджувати ефективні заходи боротьби та проводити освітні кампанії для зменшення цих негативних явищ у спортивному середовищі.

Ефективна профілактика та корекція злочинності у спорті потребує комплексного підходу, що поєднує методичні, психологічні та нормативно-правові заходи. Важливим є впровадження навчальних програм для спортсменів і тренерів, які формують етичну культуру, чесність у грі та усвідомлення наслідків порушень, а також система моніторингу діяльності спортивних організацій із контролем фінансів і результатів змагань. Психологічний супровід, тренінги зі стрес-менеджменту, розвиток самоконтролю та моральної стійкості допомагають знизити ризик девіантної поведінки та формують здорову групову динаміку.

Нормативно-правові заходи передбачають посилення контролю, дотримання етичних кодексів, прозорі дисциплінарні процедури та координацію національних і міжнародних правил щодо допінгу, корупції та інших порушень. Поєднання цих заходів забезпечує зниження злочинних проявів, підвищення етичного рівня учасників спорту та формування прозорого і справедливого середовища.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В рамках цієї роботи наводяться загальні методичні, психологічні та нормативно-правові рекомендації щодо профілактики та корекції злочинності у спорті.

Аналіз соціально-психологічних та субкультурних особливостей злочинності у спортивній сфері показав, що її формування є багатофакторним явищем, яке поєднує індивідуальні, групові та інституційні чинники. Основними проявами є корупційні дії, допінг, маніпуляції результатами, насильство та агресія фанатів, а також взаємодія спортивних субкультур із елементами кримінальної субкультури. Соціально-психологічні чинники, такі як орієнтація на результат

будь-якою ціною, конформізм, груповий тиск, комерціалізація спорту та медіа-вплив, значною мірою сприяють виникненню девіантної поведінки.

Для зменшення злочинних проявів у спорті необхідно впроваджувати комплексний підхід, який поєднує методичні, психологічні та нормативно-правові заходи. Це включає навчальні програми для спортсменів і тренерів, формування етичної культури та чесної гри, психологічний супровід, розвиток самоконтролю та моральної стійкості, а також посилення контролю і дотримання етичних кодексів і правил, прозорі дисциплінарні процедури та ефективну координацію національних і міжнародних норм.

Реалізація цих заходів дозволяє формувати у спортивному середовищі прозору, етичну та справедливую атмосферу, зменшувати ризик корупційних, допінгових та насильницьких проявів і сприяти розвитку здорової спортивної культури.

Подальші дослідження плануються у напрямку первинних досліджень девіантної поведінки спортсменів 17–25 років.

Використана література:

1. Акуленко Т. М. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з допінгом у спорті: *дис. ... д-ра філософії*: Одеса, 2021. 200 с.
2. Артьомов П. М. Футбольний хуліганізм: соціологічне тлумачення крос-національних розбіжностей та подібностей. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2016. Вип. 37. С. 23–31.
3. Діщенко Д. В., Комісарчук Ю. А., Сулім В. Д. Корупція: теоретичні підходи та практики протидії: *навч. посіб. Дніпро: ДДУВС*, 2022. 180 с.
4. Казначєєва Д. В. Основні аспекти протидії корупції у сфері спорту. Особливості застосування антикорупційного законодавства: від розслідування до вироку суду: *матеріали наук.-практ. семінару (Харків, 26 груд. 2019 р.)*. Харків, 2019. С. 70–73.
5. Національний антидопінговий центр України: *офіційний вебсайт*. URL: <https://nadc.org.ua/> (дата звернення: 16.10.2025).
6. Артьомов П.М. та ін. Футбольні субкультури в Україні: соціологічний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 2. С. 89–104.
7. Council of Europe. Implementation of anti-doping policies in 2022 – Ukraine (ADQ Questionnaire). Strasbourg, 2022. URL: <https://rm.coe.int/adq-2022-ukraine/1680a88c2e> (дата звернення: 16.10.2025).
8. WADA Intelligence and Investigations. Operation HERCULES Investigation Report: *Summary Report*. Montreal: *World Anti-Doping Agency*, 2021. 16 p. URL: <https://www.wada-ama.org/en/resources/operation-hercules-investigation-report> (дата звернення: 16.10.2025).
9. World Anti-Doping Code 2021 / World Anti-Doping Agency. Montreal: WADA, 2021. 171 p. URL: <https://www.wada-ama.org/en/resources/world-anti-doping-program/world-anti-doping-code> (дата звернення: 16.10.2025).

References:

10. Akulenko T. M. (2021). Mizhnarodno-pravove spivrobotnytstvo v borotbi z dopinhom u sporti [International Legal Cooperation in Combating Doping in Sports]: dys. ... d-ra filosofii: Odesa. 200 s. [in Ukrainian].
11. Artomov P. M. (2016). Futbolnyi khuliganizm: sotsiologichne tлумachennia kros-natsionalnykh rozbizhnostei ta podobnostei [Football Hooliganism: Sociological Interpretation of Cross-National Differences and Similarities]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriiia «Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody». Vyp. 37. S. 23–31 [in Ukrainian].
12. Dishchenko D. V., Komissarchuk Yu. A., Sulim V. D. (2022). Koruptsiia: teoretychni pidkhody ta praktyky protydii [Corruption: Theoretical Approaches and Counteraction Practices]: navch. posib. Dnipro: DDUVS. 180 s. [in Ukrainian].
13. Kaznachieieva D. V. (2019). Osnovni aspekty protydii koruptsii u sferi sportu Main Aspects of Countering Corruption in Sports]. Osoblyvosti zastosuvannia antykoruptsiinoho zakonodavstva:

- vid rozsliduvannia do vyroku sudu: materialy nauk.-prakt. seminaru (Kharkiv, 26 hrud. 2019 r.). Kharkiv. S. 70–73 [in Ukrainian].
14. National Anti-Doping Center of Ukraine: Official Website. URL: <https://nadc.org.ua/> (accessed: 16.10.2025)
 15. Artomov P.M. ta in. (2016). Futbolni subkultury v Ukraini: sotsiologichnyi analiz [Football Subcultures in Ukraine: A Sociological Analysis]. Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. № 2. S. 89–104 [in Ukrainian]
 16. Council of Europe. Implementation of anti-doping policies in 2022 – Ukraine (ADQ Questionnaire). Strasbourg, 2022. URL: <https://rm.coe.int/adq-2022-ukraine/1680a88c2e> (data zvernennia: 16.10.2025)
 17. WADA Intelligence and Investigations (2021). Operation HERCULES Investigation Report: Summary Report. Montreal: World Anti-Doping Agency. 16 p. URL: <https://www.wada-ama.org/en/resources/operation-hercules-investigation-report> (data zvernennia: 16.10.2025)
 18. World Anti-Doping Code 2021 / World Anti-Doping Agency. Montreal: WADA, 2021. 171 p. URL: <https://www.wada-ama.org/en/resources/world-anti-doping-program/world-anti-doping-code> (data zvernennia: 16.10.2025)

Anisimov D. O. Socio-psychological and subcultural features of criminality in sports

The article investigates the socio-psychological and subcultural characteristics of crime in the field of sports, revealing the interrelation between the specifics of the sports environment and the formation of deviant practices among its participants. The main manifestations of deviant behavior of athletes, coaches, managers, and fans are identified, including corruption, the use of doping, match-fixing, aggressive behavior, and violence in and outside the arenas. The conceptual framework is analyzed, and theoretical approaches to the study of sports-related crime are summarized, including sociological, psychological, and cultural dimensions. Particular attention is paid to the influence of subcultural norms and values that shape a specific moral and behavioral system within the sports environment, which can either promote positive socialization or legitimize deviant practices. The key socio-psychological risk factors of criminal manifestations are identified: orientation toward victory at any cost, group and coach pressure, hyper-competitiveness, conformity, low moral control, commercialization of sports, and the influence of mass media and social networks. The mechanisms of interaction between sports subcultures and criminal subculture are studied, in particular, the penetration of slang, informal rules, and aggressive behavioral models into the conduct of athletes and fans. Based on the analysis of scientific sources, empirical studies, and statistical data, a system of prevention and correction of deviant behavior in sports is substantiated, which includes methodological, psychological, and regulatory measures. The obtained results have practical significance for the formation of a safe, ethical, and transparent sports environment, the improvement of educational work in sports teams, the reduction of corruption and violence in sports, and the development of training and preventive programs aimed at preparing athletes, coaches, and sports professionals for constructive behavior under conditions of high social pressure.

Key words: sports crime, subculture, criminal subculture, socio-psychological factors, deviant behavior, prevention, doping, corruption, sports ethics.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025

УДК [340.12:342.4/.6](430)«17/18»(09)

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series18.2025.47.03>

Бедрій М. М., Олійник Ю. В.

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЙ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ «RECHTSSTAAT» В НІМЕЧЧИНІ (КІНЕЦЬ XVIII–XIX СТ.)

У статті досліджено формування концепцій правової держави в Німеччині, яка визнана історичною батьківщиною доктрини «*Rechtsstaat*». Показано, що ця ідея зародилася на основі теоретичних розробок мислителів XVII–XVIII ст., зокрема І. Альтюзія, С. Пуфендорфа, Х. Вольфа, та отримала системне оформлення у XIX ст. Встановлено, що значний внесок у розвиток концепції зробив І. Кант, який критикував поліцейську державу, феодалізм і абсолютизм. Ним запропоновано концепцію «досконалого правового устрою» та «правомірної держави», які ґрунтуються на суспільному договорі, свободі, розумних законах і принципі поділу влад, хоча він відзначав їхню взаємозалежність у державному устрої. Показано, що В. Гумбольдт розробив ідею «мінімальної держави», яка гарантує безпеку громадян, обмежуючи державне втручання, та наголошував на потребі справедливих законів, що відповідають правовим ідеалам і захищають індивідуальні свободи. Встановлено, що Й. Фіхте розглядав державу як інструмент реалізації права через суспільний договір, який забезпечує права, свободи та безпеку особи. Звернуто увагу на те, що Г. Гегель вбачав у правовій державі втілення свободи та моральної досконалості, пропонуючи модель конституційної монархії, де держава є частиною права і сприяє моральному розвитку суспільства. Показано, що термін «правова держава» вперше вжили К.-Т. Велькер та І.Х. Фрайхер фон Аретин, а Р. Мольтат увів його в широкий обіг, акцентуючи на свободі громадян і законності державного управління. Встановлено, що Л. Штейн поєднав ідею правової держави з соціальною рівністю, пропонуючи конституційну монархію як оптимальну форму правління. З'ясовано, що Г. Єллінек підкреслив зв'язаність держави правом, відкидаючи свавілля влади. Досліджено, що, попри формальні ознаки правової держави, її принципи не змогли запобігти встановленню нацистського режиму, що вказує на складність реалізації ідеї в недемократичних умовах. Визначено, що німецька правова думка заклала фундамент сучасного розуміння правової держави як універсального стандарту європейської цивілізації, що базується на верховенстві права та захисті свобод людини.

Ключові слова: конституціоналізм, обмеження державної влади, організація державної влади, права та свободи індивіда, правовий закон, правовий порядок, принципи права, форма правління.

Постановка проблеми. Теорія правової держави є однією з ключових у сучасній юриспруденції та політичній філософії, однак її генеза та еволюція в німецькій правовій думці залишаються недостатньо дослідженими в контексті історичного розвитку. Німецькі мислителі кінця XVIII–XIX ст. створили перші концепції правової держави, які лягли в основу континентального розуміння взаємодії права та держави, забезпечення правопорядку, а також захисту прав і свобод людини. Відзначаючи титатнічний внесок І. Канта, В. Гумбольдта, Й. Фіхте, Г. Гегеля та інших німецьких мислителів у розробку теоретичних засад правової держави, варто зауважити, що навіть сьогодні питання повної реалізації цих ідей залишається складним і проблематичним.

Метою дослідження є системний аналіз історичного формування концепцій правової держави в Німеччині, визначення ключових теоретичних внесків німецьких мислителів XVIII–XIX ст., зокрема І. Канта, В. Гумбольдта, Й. Фіхте, Г. Гегеля, К.-Т. Велькера, Р. Моля, Л. Штейна та Г. Єллінека.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика формування концепцій правової держави в Німеччині привертала увагу численних дослідників, що свідчить про її значущість у контексті розвитку юриспруденції та політичної філософії. Значний внесок у вивчення доктрини «*Rechtsstaat*» зробили вчені з різних країн. Зокрема, німецька правова думка XVIII–XIX ст. аналізувалася в працях Н. П. Войтович, яка досліджувала концепцію правової держави через призму теоретичної спадщини Б. О. Кістяківського, зокрема, акцентуючи на історичних передумовах розвитку відповідних ідей у Німеччині. С. П. Головатий у своїх роботах розглядав

верховенство права як ключовий принцип правової держави, звертаючи увагу на його формальні та змістовні аспекти. В. І. Тимошенко здійснила теоретико-історичний аналіз правової держави, підкреслюючи внесок І. Канта та інших мислителів у формування її засад. О. С. Терзі досліджував еволюцію ідеї правової держави, зокрема її зв'язок із концепціями суспільного договору та свободи. Дослідження О. А. Соломіна акцентують на сучасному контексті правової держави, аналізуючи її ціннісні основи, закладені німецькими мислителями, такими як К.-Т. Велькер та Р. Моль.

В іноземній науковій літературі значну увагу приділено аналізу німецької доктрини «*Rechtsstaat*». До прикладу, М. Кригір (Martin Krygier) у своїх працях розкриває специфіку терміна «*Rechtsstaat*» та його відмінності від англomовного поняття «*rule of law*», наголошуючи на формальному характері німецької концепції. Попри значну кількість праць, присвячених окремим аспектам правової держави, комплексне дослідження формування перших концепцій «*Rechtsstaat*» у Німеччині залишається недостатньо висвітленим в українській юридичній літературі. Це спонукає до узагальнення теоретичного доробку німецьких мислителів кінця XVIII–XIX ст. для глибшого розуміння сучасного значення правової держави.

Виклад основного матеріалу. У сьогоденні поняття правової держави є загальним надбанням і стандартом людської цивілізації. Однак історичною батьківщиною цієї концепції варто визнати Німеччину, а німецькомовне словосполучення «*Rechtsstaat*» дослівно перекладається українською як «правова держава». Доктрина «*Rechtsstaat*» зародилася в Німеччині на початку XIX ст., проте їй передували розробки І. Альтуїзія, С. Пурендорфа, Х. Вольфа та інших вчених із попередніх епох [2, с. 47–48]. Головною проблемою доктрини «*Rechtsstaat*» вчені визнають домінування формальних елементів – маркерів правової держави. Відтак, держава у класичній німецькій юриспруденції вважалася правовою незалежно від форми державного режиму (навіть недемократичного) за умови забезпечення дії права на її території [4, с. 834]. Як наслідок, тріумф ідей «*Rechtsstaat*» не зміг запобігти становленню людиноненависницького нацистського режиму А. Гітлера в Німеччині.

До засновників теорії правової держави належить видатний німецький філософ І. Кант (1724–1804). Він критикував модель поліцейської держави, поширену в тогочасній Європі, насамперед за її свавілля та надмірний контроль. Його критики зазнали також застарілі феодалізм і абсолютизм. Натомість метою держави мислитель бачив встановлення та забезпечення правових норм людського життя, а також «вищий ступінь узгодженості елементів державного строю з правовими принципами, до досягнення якого зобов'язує розум через певний категоричний імператив» [2, с. 48].

У своїй концепції І. Кант використовував поняття «досконалий правовий устрій», в якому кожен індивід мав захист від зловживань влади й інших осіб, а також «правомірна держава», яка повинна була дотримуватися і реалізовувати суспільний договір. Відтак, згадані терміни можна вважати прямими ідейно-історичними попередниками терміну «правова держава». Закони «правомірної держави» згідно з вченням І. Канта повинні були відповідати людському розуму та свободі. Мислитель з Кенігсберга визнавав теорію поділу влад на три гілки, але зауважив, що вони не можуть відокремлено існувати та функціонувати в одній державі [10, с. 16].

На думку І. Канта, справедливою організацією суспільства мало б стати встановлення «вічного миру», який можливий у федеративному об'єднанні рівноправних держав з республіканською формою правління. У такому державному утворенні мислитель передбачав гарантування повної свободи та особистої недоторканості індивіда [9, с. 151]. Він вважав принциповою можливість народу вимагати своєї участі у встановленні правопорядку через прийняття конституції, яка б виражала його волю. Держава, її керівники, все суспільство та кожен громадянин зокрема в концепції І. Канта повинні підпорядковуватися «правовим законам» [7, с. 117].

Близькою за змістом з концепцією правової держави була концепція «мінімальної держави» В. Гумбольдта (1767–1835), який вважав її головною метою гарантування безпеки своїх громадян. Разом з тим, німецький мислитель називав цю державу «мінімальною», оскільки пропонував обмежити її компетенцію, а натомість розвивати силу нації. Ним також була відзначена потреба наповнити державу та її закони правовим змістом. В. Гумбольдт критикував тогочасне

законодавство за те, що воно не встановлювало чітких меж державного втручання в життя людини, а натомість обмежувало та переслідувало саму людину. Відтак, він акцентував на необхідності справедливих законів, якими в його уявленні бути ті акти, що відповідали правовим ідеалам [11, с. 183–184].

Істотний внесок у розвиток концепції правової держави становлять правові погляди німецького правознавця та ректора Берлінського університету Й. Фіхте (1762–1814). Згідно з його переконанням держава існує у вигляді особливого суспільства та повинна стати засобом реалізації права, забезпечення прав і свобод людини. В основі ідеальної держави у розумінні Й. Фіхте була ідея справедливості, інтелектуального та морального потенціалу людства. У його вченні між державою та особою укладено певний договір, на підставі якого індивід надав згоду на обмеження своєї свободи та підкоряється публічній владі, а взамін держава надала гарантії безпеки індивіда та недоторканості його власності [2, с. 49].

Концепція правової держави посідає важливе місце у творчій спадщині Г. Гегеля (1770–1831). У своїй праці «Основи філософії права, або природне право і державознавство» він зазначав таке: «ідея держави вирізняється тією особливістю, що держава – це здійснення свободи не за суб'єктивним бажанням, а згідно з її загальністю та божественністю» [3, с. 218]. Тому правова держава в його розумінні була священною та божественною, а також приводила людський розвиток до моральної довершеності. Г. Гегель бачив правову державу як реальну та необхідну, а не як недосяжний ідеал. Реалізація ідей свободи була головною метою запропонованої мислителем «розумної держави» – правового утворення у формі конституційної монархії [5, с. 134]. У його творах спостерігається певне ототожнення держави з правом, а точніше вона є його частиною, адже у ній «все будується на правовій основі, що становить царство реального життя» [7, с. 119].

Саме термін «правова держава» уперше вжив німецький юрист К.-Т. Велькер (1790–1869) у 1813 р. [8, с. 3]. Поряд з Велькером зазначений термін вжив І.Х. Фрайхер фон Аретин (1766–1824) – баварський історик, письменник та політик, представник баварського баронського роду вірменського походження, члени якого неодноразово виділялися своїми заслугами на терені державної служби та літератури. Разом з тим, саме К.-Т. Велькером вперше було теоретично обґрунтовано поняття «правової держави», прагнучи охарактеризувати правопорядок у термінах цінностей, а відповідні цінності, своєю чергою, мали реалізовуватися в межах держави, а не всупереч їй [12, с. 783].

Німецький правознавець Р. Моля (1799–1875) був одним із класиків науки поліцейського права, провісником адміністративно-правової науки й автором цінних поглядів на правову державу. Зрештою, саме Р. Моля увів у державно-правовий і політичний обіг термін «Rechtsstaat» – правова держава [9, с. 151]. Зокрема його концепція базувалася на свободі громадянина та потребі законності державного управління. У державі, заснованій на ідеї права, як вважав провідний поліцейєст, кожна особа має право вимагати державного сприяння своїм індивідуальним життєвим цілям. Розумність, відповідність праву та загальна користь – три критерії, яким повинна відповідати діяльність правової держави відповідно до концепції Р. Моля [10, с. 18].

Реалізована в межах права та розуму свобода індивіда перебувала в основі концепції правової держави Р. Моля. У його розумінні діяльність правової держави повинна була обмежуватися і зводитися переважно до усунення перешкод, що стояли на шляху реалізації правових можливостей індивіда. Необхідними ознаками правової держави вчений вважав провідну роль конституції, прозорість нормативно-правових актів, ясність і зрозумілість юридичних норм, а також заборону зворотної дії права в часі [13, с. 222].

Помітний внесок у формування концепції правової держави зробив німецько-австрійський правознавець та автор поняття «соціальна держава» Л. Штейн (1815–1890). Його ідея держави полягає у відновленні рівності й свободи, в піднятті нижчих, знедолених класів до рівня багатих і сильних [6, с. 364]. На його думку, справжнє здійснення ідея держави одержить у конституційній монархії, яку він визнав державою, незалежною від суспільних сил. Тільки в конституційній монархії, за переконанням Л. Штейна, держава знаходить свою самостійність як

союз, що піднімається над суспільством. Всупереч власним ідеям він намагався представити як «правову» державу напівфеодальну юнкерську прусську монархію [1, с. 260].

Німецький вчений-правознавець Г. Єллінек (1851–1911) стосовно тематики правової держави зазначав наступне: «тільки божество чи монарх, шанований як божество, в стані возвеличити необґрунтовані прояви своєї волі понад норму поведінки, яку повинні визнавати всі, крім нього самого». У цивілізованих державах він вважав таке неприпустимим, тому прийшов до висновку, що держава повинна бути зв'язаною чинним на її території правом [2, с. 50].

Висновки. Отже, аналіз становлення концепції правової держави в Німеччині дозволяє зробити висновок про її фундаментальну роль у трансформації європейської політичної та правової парадигми, де ідея «*Rechtsstaat*» еволюціонувала від абстрактних філософських конструкцій до універсального етичного та інституційного стандарту цивілізованого суспільства. Синтезуючи ідеї мислителів кінця XVIII–XIX століть, можна стверджувати, що німецька правова думка не лише заклала основу для правового механізму обмеження державної сваволі, але й інтегрувала елементи індивідуальної свободи, соціальної справедливості та моральної досконалості в єдину системну модель, яка перевершила вузькоформальні рамки і набула універсального значення для глобального правового дискурсу. Зокрема, критика абсолютизму та феодалізму, запропонована І. Кантом, підкреслює необхідність раціонального обґрунтування влади через суспільний договір, що стає передумовою для сучасних конституційних демократій, де свобода індивіда є не лише декларативним принципом, а й імперативом, захищеним від державних посягань.

Розвиваючи цю ідею, концепція мінімальної держави В. Гумбольдта та інструментального характеру держави в Й. Фіхте акцентують на балансі між індивідуальною автономією та колективною безпекою, що фактично демонструє сучасне розуміння ліберальної демократії, де державне втручання мінімізується задля максимізації особистої свободи, але водночас забезпечується через справедливі закони, які відповідають універсальним правовим ідеалам. Це проявляється в гегелівській візії правової держави як втілення абсолютної свободи та моральної еволюції суспільства, де конституційна монархія слугує моделлю інтеграції права в соціальну тканину, підкреслюючи, що держава не є зовнішнім примусом, а органічним продовженням розвитку людства. Такий підхід дозволяє висувати, що німецька доктрина «*Rechtsstaat*» передбачає не статичну структуру, а динамічний процес, де право стає інструментом моральної та соціальної трансформації, впливаючи на сучасні теорії прав людини та глобального конституціоналізму.

Введення терміна «правова держава» К.-Т. Велькером та І.Х. Фрайхером фон Аретином, а також його популяризація Р. Модем, підкреслює перехід від теоретичних абстракцій до практичних критеріїв оцінки державності, таких як законність управління та свобода громадян. Поєднання правової держави з соціальною рівністю в Л. Штейна та акцент на зв'язаності влади правом у Г. Єллінека розширюють концепцію за межі формалізму, інтегруючи соціальні аспекти, що актуалізує її в контексті сучасних викликів, таких як соціальна нерівність. Це дозволяє показати, що німецька правова спадщина пропонує модель, де право не є нейтральним інструментом, а активним агентом соціальної справедливості, здатним протистояти економічним диспропорціям через конституційні механізми.

Однак, історичний досвід Німеччини, зокрема неспроможність формальних принципів «*Rechtsstaat*» запобігти нацистському режиму, висвітлює критичні обмеження концепції в недемократичних умовах, де формальне дотримання права може маскувати систематичні порушення свобод. Це показує необхідність доповнення формальних маркерів практичними елементами, такими як демократичний контроль, незалежність судів та культура прав людини, для забезпечення стійкості правової держави. У глобальному вимірі цей урок підкреслює, що правова держава не є самодостатньою, а вимагає постійної еволюції, інтегруючи уроки історії для протидії популізму та тоталітаризму, тим самим роблячи її універсальним стандартом цивілізації.

Загалом, німецька еволюція концепції правової держави демонструє її як синтез філософії, політики та етики, що трансформує державу з інструменту примусу в гаранта свободи

та справедливості. Це не лише історична спадщина, але й стратегічний план для сучасних суспільств, де право стає основою для стійкого розвитку, захисту індивіда та глобальної стабільності, спонукаючи до подальших досліджень її адаптації в різних культурних та політичних сплетеннях.

Використана література:

1. Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень : навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 432 с.
2. Войтович Н. П. Концепція правової держави у теоретичній спадщині Б.О. Кістяківського. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 207 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
4. Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : монографія. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 2. 666 с.
5. Історія вчень про державу і право : підручник / ред.: Г. Г. Демиденко, О. В. Петришин. Харків : Право, 2009. 256 с.
6. Історія політичної думки: підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; [Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.]; 2-е вид., перероб. і доп. Львів : «Новий Світ-2000», 2017. Т.1.: Від зародження до початку ХХ ст. 405 с.
7. Мануйлов Є. М., Жданенко С. Б. Концепції правової держави в історії філософсько-правової думки. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 4. С. 114–122.
8. Соломін О. А. Концепція правової держави: сучасний контекст. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 134: Політичні науки. С. 3-6.
9. Терзі О. С. Розвиток ідеї правової держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 148–152.
10. Тимошенко В. І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження). Київ: Наукова думка, 1994. 132 с.
11. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 360 с.
12. Krygier M. Rule of Law (and Rechtsstaat). *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*. 2015. Vol. 20. P. 780–787. DOI: 10.1007/978-3-319-05585-5_4.
13. Uziębło P. Państwo prawa. *Leksykon współczesnej teorii s filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć / pod red. J. Zajadło*. Warszawa: C. H. Beck, 2007. S. 221–228.

References:

1. Bezrodnyi, Ye. F., & Utkin, O. I. (2006). *Istoriia politychnykh vchen: Navchalnyi posibnyk* [History of political doctrines: a textbook] Kyiv, VD «Profesional», 432 [in Ukrainian].
2. Voitovych, N. P. (2016). *Kontseptsiiia pravovoi derzhavy u teoretychnii spadshchyni B.O. Kistiakivskoho* [The concept of the rule of law in the theoretical heritage of B.O. Kistyakivsky] (dissertation). Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, 207 [in Ukrainian].
3. Hehel, H. V. F. (2000). *Osnovy filosofii prava, abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo* [Fundamentals of the Philosophy of Law, or Natural Law and Political Science]. (R. Osadchuk & M. Kushnir, Trans.). Kyiv, Yunivers, 336 [in Ukrainian].
4. Holovaty, S. P. (2006). *Verkhovenstvo prava: ideia, doktryna, pryntsyp : monohrafiia* [Rule of law: idea, doctrine, principle: monograph] (Vol. 2). Kyiv, Feniks, 666 [in Ukrainian].
5. Demidenko, H. H., & Petryshyn, O. V. (Eds.). (2009). *Istoriia vchen pro derzhavu i pravo: Pidruchnyk* [History of doctrines about the state and law: textbook]. Kharkiv, Pravo, 256 [in Ukrainian].
6. Khoma, N. M. (Ed.). (2017). *Istoriia politychnoi dumky: Pidruchnyk* [History of Political Thought: Textbook]. (Vol. 1). Lviv, Novyi Svit-2000, 405 [in Ukrainian].
7. Manuylov, Ye. M., & Zhdanenko, S. B. (2010). *Kontseptsii pravovoi derzhavy v istorii filosofsko-pravovoi dumky* [Concepts of the rule of law in the history of philosophical and legal thought]. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho*, (4), 114–122 [in Ukrainian].
8. Solomin, O. A. (2012). *Kontseptsiiia pravovoi derzhavy: suchasnyi kontekst* [The concept of the rule of law: modern context]. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 134, 3-6 [in Ukrainian].
9. Terzi, O. S. (2008). *Rozvytok idei pravovoi derzhavy* [Development of the idea of a rule of law]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, (1), 148–152 [in Ukrainian].

10. Tymoshenko, V. I. (1994). *Pravova derzhava (teoretyko-istorychne doslidzhennia)*. [Rule of Law (theoretical and historical research)]. Kyiv, Naukova dumka, 132 [in Ukrainian].
11. Shulzhenko, F. P. (2007). *Istoriia politychnykh i pravovykh vchen* [History of political and legal doctrines]. Kyiv, Yurinkom Inter, 360 [in Ukrainian].
12. Krygier, M. (2014). Rule of law (and Rechtsstaat). *Ius Gentium: Comparative Perspectives on Law and Justice*, 45–59. DOI: 10.1007/978-3-319-05585-5_4
13. Uziębło, P. (2007). *Państwo prawa* [Rule of law]. In J. Zajadło (Ed.), *Leksykon współczesnej teorii i filozofii prawa. 100 podstawowych pojęć* [Lexicon of Contemporary Legal Theory and Philosophy: 100 Basic Concepts] (pp. 221–228). Warszawa, C. H. Beck, 221–228 [in Polish].

Bedriy M. M., Oliynyk Yu. V. Formation of conceptions of the legal state “Rechtsstaat” in Germany (late XVIII–XIX centuries)

The article examines the formation of conceptions of the legal state in Germany, which is recognized as the historical homeland of the doctrine of “Rechtsstaat”. It is shown that this idea originated on the basis of theoretical developments of thinkers of the 17th–18th centuries, in particular I. Althusius, S. Pufendorf, H. Wolf, and received systematic formulation in the 19th century. It is established that a significant contribution to the development of the concept was made by I. Kant, who criticized the police state, feudalism and absolutism. He proposed the concept of a “perfect legal system” and a “legitimate state”, which are based on a social contract, freedom, reasonable laws and the principle of separation of powers, although he noted their interdependence in the state system. It is shown that W. Humboldt developed the idea of a “minimal state” that guarantees the security of citizens by limiting state intervention, and emphasized the need for just laws that meet legal ideals and protect individual freedoms. It is established that J. Fichte considered the state as an instrument for implementing law through a social contract that ensures the rights, freedoms, and security of the individual. It is shown that G. Hegel saw the rule of law as the embodiment of freedom and moral perfection, proposing a model of constitutional monarchy, where the state is part of the law and contributes to the moral development of society. It is shown that the term “legal state” was first used by K.-T. Welker and I.H. Freiherr von Aretin, and R. Moll introduced it into wide circulation, emphasizing the freedom of citizens and the legality of state administration. It is established that L. Stein combined the idea of the legal state with social equality, proposing a constitutional monarchy as the optimal form of government. It is found that H. Jellinek emphasized the connection of the state with law, rejecting the arbitrariness of power. It is studied that, despite the formal features of the legal state, its principles could not prevent the establishment of the Nazi regime, which indicates the complexity of implementing the idea in non-democratic conditions. It is determined that German legal thought laid the foundation for the modern understanding of the legal state as a universal standard of European civilization.

Key words: constitutionalism, limitation of state power, organization of state authority, individual rights and freedoms, rule of law, legal order, principles of law, form of government.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025

УДК 340.141:351.82(477)

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series18.2025.47.04>

Гавронська Т. В.

ЮСНАТУРАЛІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

У даній статті розкривається методологічний потенціал юснатуралістичного підходу у дослідженні національної правової традиції. Оскільки в сучасній Україні існує проблема відродження і осучаснення національного права, що має відбуватися із використанням національної правової спадщини, це дослідження не може не бути актуальним. В сучасному українському правознавстві поступово стверджується методологічний плюралізм і це, безумовно, позитивне явище, оскільки завдяки цьому науковці можуть отримувати повні та глибокі знання про право як багатогранний феномен. Юснатуралістичний підхід, який в минулому не був відомий українському правознавству, сформованому на засадах легістської доктрини, привертає все більшу увагу наших науковців і це добрий знак для української правничої галузі знання.

З'ясовано, що застосування цього підходу до вивчення національної правової традиції, дає можливість пов'язати її з духовно-культурним досвідом народу, з його історією, національним типом людини, національною правосвідомістю, такими структурними компонентами правової традиції, які є усталеними і змінюваними з унікально-неповторним та загальнолюдським. Юснатуралістичний підхід, апелюючи до живого буття народу, національного типу людини, дає можливість побачити національне право як феномен, що має свою органічну логіку розвитку, є чутливим до історії та культури своїх творців.

В руслі юснатуралістичного підходу успішно використовується антропологічний та аксіологічний підходи, які дають можливість пов'язати правову традицію з рівнем інтелектуально-культурного та історичного розвитку народу зосередитися на ціннісно-смісловому змісті національної правової традиції та її унікальних і загальнолюдських характеристиках.

Наголошено, що юснатуралістичний підхід не заперечує використання інших підходів та методів, а навпаки, зумовлює їх взаємодоповнення, комплексного застосування методологічного потенціалу сучасного правознавства.

Ключові слова: право, природне право, національна правова традиція, методологія, методологічний підхід, юс натуралізм, антропоцентризм, аксіологічний підхід.

Постановка проблеми. Реформування сучасної української правової сфери – складне, комплексне завдання, яке стоїть перед нашим громадянським суспільством і державою і має тривати і нині, в час оборони країни від повномасштабного вторгнення путінської росії. Одним із важливих аспектів є проблема засад правового реформування, бо без такого осмислення якісні ефективні зміни в правовому розвитку, навряд, чи будуть можливі. Засадничі підстави – це своєрідний фундамент, який треба звести під будівлею правової сфери, інакше ця будівля дасть тріщини, розбалансується і не буде життєздатною. Радянська епоха зруйнувала національну правову культуру, розірвала і знищила зв'язки, що поєднували покоління українців упродовж нашої історії. Нині важливо ці зв'язки віднайти, відновити, відродити, вибрати із національної правової культури те, що може бути збережено, використано, розвинено, те, на основі чого можна робити нинішні трансформації, якісно змінювати країну і суспільство. Але цьому має передувати глибоке дослідження національної правової традиції, її особливостей прояву в різні епохи нашої історії, її постійних та змінних складових тощо. Ця робота нашими правниками здійснюється і в цьому плані дослідження національної правової традиції необхідне. Проте важливо, здійснюючи це дослідження, використовувати полі методологічний підхід, який нашими науковцями декларується, але, поки що, реально застосовується дещо недостатньо. Зокрема, природно-правовий (юс натуралістичний) має низку переваг у правових дослідженнях і його дуже ефективно можна використати поряд із іншими групами методів в сучасних правових дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема правової національної традиції привертала увагу таких науковців як: Ю. Багрій, М. Братасюк, Є. Івашев, П. Захарченко, Г. Попадинець, Ю. Лобода, М. Мірошніченко, С. Павлов, Р. Луцький, А. Шевцова та ін.. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Ці науковці працювали над поняттям правової традиції, її відмінності від правової культури, розкрили її структурні компоненти, висвітлили окремі характеристики української правової традиції в різні періоди нашої історії тощо. Ефективно і переважно часто для її вивчення застосовуються загальнонаукові методи, історичний та історично-порівняльний, соціологічно-правовий методи. Проте дослідження національної правової традиції, яка є складним духовно-культурним утворенням, вимагає застосування різних груп методів. Окрім методів загальнонаукового плану та спеціально-правових, заслуговують на увагу філософсько-правові підходи, зокрема природно-правовий (юснатуралістичний). В даній статті зробимо спробу показати його переваги у дослідженні цього складного правового феномену, оскільки таких досліджень поки що зроблено недостатньо.

Мета та завдання дослідження. На підставі дослідження наукових джерел розкрити методологічний потенціал юснатуралізму у дослідженні національної правової традиції.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку дослідження варто, мабуть, зазначити, що кожний предмет дослідження вимагає методології, яка увідповідненна його природі, сутнісним характеристикам, особливостям. В якості методології можуть бути використані відповідні вчення, теорії окремі ідеї, положення, принципи тощо, які зорієнтують дослідника на шляху вивчення предмета, виступлять шляхом, напрямом дослідження, підґрунтям, на якому стане можливим розкриття суті, природи, функцій тощо предмета дослідження. Методи – це інструменти, шляхи, способи, прийоми тощо, які допомагають досліднику дійти до істини. Г. Бірта та Ю. Бугру вважають методом «систему розпоряджень, принципів, вимог, які повинні орієнтувати у вирішенні конкретної задачі, досягненні визначеного результату в тій або іншій сфері діяльності. Він, на думку авторів, служить своєрідним компасом, по якому суб'єкт пізнання і дії прокладає свій шлях, дозволяє уникати помилок» [12, с. 19].

Українська правнича галузь науки пододала в значній мірі погляд на право як політичне державо-владне явище. Нині воно все більше розглядається, і це дуже позитивне зрушення в українському правознавстві, як форма духовного досвіду людства, універсальне, загальнолюдське явище, і це зрушення в поглядах на право стало можливим завдяки відмові наших правників від монометодологізму і застосуванню у дослідженні права поліметодологічного підходу [13; 14; 2; 15]. Найчастіше українські науковці-правники використовують загальнонаукові методи, доповнюючи їх спеціально-правовими: юридичного догматизму, порівняльно-правовий, історично-правовий тощо. Проте нині, завдяки в значній мірі філософам права, дослідження права, його форм та проявів почало досліджуватися значно повніше і глибше, чому сприяє філософська-правова методологія. Чималий внесок у розроблення цієї групи підходів та методів було зроблено такими нашими науковцями як: Н. Бордун-Комар [16], В. Братасюк [17], Д. Гудима [18], А. Козловський [18], С. Максимов [19], М. Козюбра [20], М. Костицький [21] та ін.. В їхніх наукових доробках показано, як ефективно працюють у застосуванні до предмета дослідження, яким є право та його прояви, такі філософсько-правові підходи як: антропологічний, екзистенціально-правовий, феноменологічно-правовий, комунікативно-правовий, герменевтичний, семіотичний та ін. серед цих підходів одне із чільних місць займає природно-правовий (юснатуралістичний) підхід. Ми в даному дослідженні зробимо спробу показати, як його можна застосувати у вивченні національної правової традиції.

Сутнісні риси юснатуралістичного методологічного підходу розроблено в дисертаційних роботах: В. Братасюка «Правова реальність як форма вираження інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї)» [24]; В. Градової «Ідея верховенства права в українській правовій традиції» [25]; В. Кравця «Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів» [26] С. Головатого «Верховенство права» [27; 28]; В. Селіванова «Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти» [29]; «Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики» [30], Ю. Гуцуляк «Природа як осередок розгортання правового змісту у суспільних відносинах: онтологічно-правовий контекст» [32]. та

ін.. Дослідники зазначають, що основною категорією в цій методології виступає категорія природного права, яке виражає природу людини, втілює фундаментальні зв'язки людського буття. Його називають Законом Життя, порушувати який не дано нікому (Н. Бордун-Комар, В. Градова, С. Головатий та ін..). Цей Вищий Природний Закон гарантує природні права людини [27, с. 63; 28]. Юснатуралісти стверджують, що право встановлюється природою буття, в т. ч. і людського, воно фокусує в собі всі виміри буття і найперше духовно-культурний. «Як форма буття духовного досвіду людства, загальнолюдських цінностей, що складають фундамент людського буття, право є загальнолюдським духовно-культурним надбанням і не може бути монополізоване ніким, в т.ч. і державою» [16, с.51-52]. Природне право як сукупність загальнолюдських принципів повинно бути непорушним, оскільки втілює фундаментальні зв'язки людського буття. Воно, виростаючи, формуючись із глибин буття, в т.ч. людського, із взаємодії людей, їх людського досвіду, є первинним, визначальним порівняно по відношенню до позитивного права, яке має бути його наслідком. Отже, у стосунку до національної правової традиції це означає, що вона акумулює живий правовий досвід народу, який її створив, втілює його природні права, які є визначальними, первинними стосовно писаного (державного) права, що є наслідком цих прав.

Природно-правовий підхід сформувався як засіб збереження і захисту людини і її життя, людського буття загалом від насильства, знищення, руйнації. Ідеї та принципи, що виражають суть цього підходу почали складатися ще в античності. Уже в класичних природно-правових вченнях акцентовано на захисті людини та її життя як найвищої цінності. Античні мислителі, як правило, основою права вважали принцип природної справедливості, який був для них втіленням Логосу, що концентрував в собі, окрім справедливості, такі цінності як раціональність, розумність, істинність, спільне благо, добро, красу тощо. Вважалось, що Логос має божественне космічне походження, тому порушувати його вимоги в людських законах не дано, їх треба дотримуватися. Античний розум був гуманістичним, спрямованим на вдосконалення людини як частини космосу, на протидію сучасному природничо-науковому раціо, спрямованому на підкорення природи. Античні греки вміли відрізнити право як втілення природної справедливості від закону. Відомою є цитата Солона, який, провівши в Афінах правові реформи, сказав, звертаючись до афінян: «Я дав вам закон, поєднавши право і силу» [2; 27; 28].

Уявлення античних греків про право, що втілює природну справедливість, що має божественні витoki, успадкували стародавні римляни. Їх розум теж не був відірваним від космосу, природи, реального буття, тому вони не просто успадкували, а збагатили вчення про право як втілення принципу *aeguitas* (аквітас – з латини), тобто, рівної міри справедливості. Нині ми цей принцип називаємо принципом правової рівності, що конкретизується в принципі пропорційності. Справедливість для античних мислителів була і основою права і ідеалом. Аристотель вважав, що робота законодавця якраз і полягає в тому, щоб наблизити максимально писане право, закон до реального життя, до ідеалу справедливості [2; 27; 28]. Природне право вбирало в себе народні уявлення про справедливість, яка неминуче зумовлювала увагу народу до людини, її життя, гідності, честі тощо, розуміння їх значимості для людського буття і втілення їх в народних звичаях, традиціях.

Юснатуралістичне трактування права продовжувало розвиватися в європейському середньовіччі, набувши християнізованого змісту. Право почали поєднувати із християнськими цінностями та етикою, християнськими заповідями. Новоевропейська епоха також зберегла природно-правову традицію, яка поступово почала виражатися в законодавстві того часу, в кодифікованому праві. І лише з домінуванням легізму в ідеології та практиці XIX ст., пов'язаного із перемогою буржуазії, яка хотіла захистити свою перемогу над феодалізмом з допомогою закону, природно-правова парадигма в європейському праві була перервана аж до середини XX ст. і відновлена після Другої світової війни. Як бачимо, юснатуралізм пережив тисячоліття, і нині в силу свого максимального наближення до реального життя і людини він цілком життєздатний як ідеологія і практика. Образ людини в класичних вченнях і не класичних, як правило, позитивний, вона мислиться джерелом добробуту, творчою, відкритою новациям, діяльною, раціональною тощо [16, с. 80]. В контексті цього мегадискурсу людина мислиться

суб'єктом права, рівноцінним державі, стверджується принцип партнерства як основи їх взаємодії, людина як суб'єкт права мислиться його творцем, вона його реалізовує, розвиває, порушує, руйнує і, що важливо, захищає – це дуже важлива риса людини як суб'єкта права [13; 15; 16; 32].

Змістовно природне право складають такі принципи, які сукупно зумовлюють його потужний гуманістичний потенціал. Серед принципів природного права важливими принципами є такі як: принцип людини та її життя як найбільшої цінності, принцип визнання її природних прав та їх невідчужуваності, принцип поваги до людської гідності, честі, ідентичності; принцип поваги до індивідуальної свободи, принцип справедливості, принцип добросовісності, принцип розумності, принцип права як спільного блага тощо. Національний правова традиція може або ґрунтуватися на цих принципах і бути гуманістичною, або ж заперечувати їх і тоді правність національного розвитку є сумнівною. Н. Бордун-Комар слушно наголошує, що «загальнолюдські принципи права, які мають безпосередній стосунок до захисту права, прочитуються лише в контексті природно-правового (юридичного) підходу до права, легістський їх або ж заперечує, або ж, якщо окремі із них визнає, то лише декларативно» [16, с. 50–52]. До речі, саме в руслі природно-правового підходу можливе прочитання мегапринципу верховенства права, змістовними складовими якого є такі принципи як: принцип невідчужування прав людини, принцип справедливості, принцип людини як найвищої цінності, принцип рівності суб'єктів права, принцип незалежного суду, принцип добросовісності, принцип законності, поділу влад на незалежні гілки тощо [25; 28]. Ці принципи та цінності, які вони закріплюють, є складовими стандартів права, які, будучи квінтесенцією загальнолюдського правового досвіду, визнані міжнародним співтовариством і закріплені в низці міжнародних правових актів [15; 16; 25; 27; 28].

Природно-правовий підхід показує нам взаємозв'язок правових цінностей та загальнолюдських, які закріплені загальними принципами права. Іншими словами, він зумовлює звернення до аксіологічного (ціннісного) підходу. Основними цінностями природного права можна вважати: життя, справедливість, рівність, індивідуальну свободу, гідність особистості, невідчужувані права людини, незалежний суд, спільне благо, добросовісність, розумність, правове обмеження влади [2; 11; 22; 16; 19; 31; 32; 30]. Досліджуючи національну правову традицію важливо зосередитися на тих правових цінностях, які народ стверджував, оберігав, захищав. Ці цінності стверджуються і передаються із покоління в покоління, формуючи ядро національної правової традиції, її центр, який чинив вплив на творення форм права, його структурних компонентів, їх специфіки прояву в суспільних відносинах тощо. Що стосується української правової традиції, то, розвиваючись на природно-правових засадах, вона виразно демонструє єдність моральних, релігійних та правових цінностей, формуючи феномен юридизованої моралі (Ю. Багрій, М. Братасюк, В. Градова, В. Веклич, А. Шевцова). Цей феномен, його ствердження і розвиток є реально традиційним в українському праві. Ця традиція була зруйнована окупацією України в минулому агресивними сусідами. Нині у реформуванні правової сфери сучасної України проблема відродження моралізованого права чи юридизованої моралі, тобто, зближення моралі та права є особливо важливою. Цей феномен втілює дуже виразно загальнолюдський вимір права як форми буття духовного досвіду народу.

Юридичний тип праворозуміння як специфічна методологія зумовлює використання антропологічного підходу, на відміну від легізму, який до філософсько-правових підходів загалом байдужий. Це використання дає можливість побачити, розкрити гуманізм прав людини, їх людино-творчу місію [1; 2; 15; 16; 30], їх місце в національному правовому розвитку. Д. Гудима під антропологічними підходами вбачає «засновані на висновках певних видів антропології світоглядні ідеї стосовно природи та сутності людини, які визначають особливості встановлення, відбору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації й оцінки» [18, с. 43]. На думку Л. Паращук, використання антропологічного підходу «розкриває шлях пізнання сутності людини, природою обдарованої внутрішнім, до кінця непізнаним духовно-душевеним світом, який складає її почуття, цілі, мотиви діяльності та прагнення забезпечити особисту автономію, гідність» (16, с. 51). В нашому випадку стосовно дослідження

національної правової традиції мовиться про національний тип людини з її загальнолюдськими та специфічно-національними рисами, світоглядом, правосвідомістю, цінностями, стилем та стереотипами правового мислення, кодами правової поведінки тощо. «В контексті цього мегадискурсу людина мислиться суб'єктом права, рівноцінним державі, стверджується принцип партнерства як основи їх взаємодії, людина як суб'єкт права мислиться його творцем, вона його реалізовує, розвиває, порушує, руйнує і, що важливо, захищає – це дуже важлива риса людини як суб'єкта права» [15, с.80-81; 30; 3;].

Юснатуралізм трактує права людини як явище невід'ємне, невідчужуване від людини, а тому нейтральне стосовно держави, позадержавне [2; 3; 21; 22; 24; 15; 16]. Права людини – це принципи природного права, розглянуті крізь призму індивідуальних потреб та інтересів суб'єкта права. В контексті дослідження національної правової традиції необхідно також простежити становище людини в праві, її цінності та пріоритети, ставлення правових інституцій до неї, можливості реалізації нею її природних прав і здатність держави їх захистити тощо, тобто, простежити наскільки втілено чи, навпаки, порушено принцип людини як найвищої цінності у змісті законодавства, у правозастосуванні, загалом в національній правовій реальності. «Природне право існує поряд з позитивним правом як сукупність вимог, що спричинені об'єктивними умовами життєдіяльності людини, самим життям суспільства. Тому природне право містить такі можливості (права) людини, які зумовлені особливостями її природи (сутності), а також відповідають досягнутому рівню розвитку суспільства [15].

Відомо, що не кожний закон є формою права, тобто, має правовий зміст, втілює ідеї та цінності права. Але найбільш предметним критерієм правомірності нормативно-правового акту мають бути невід'ємні, невідчужувані права людини [16]. Ми погоджуємося з думкою, що природне право зумовлене людською природою і суттю людини, і також вважаємо, що «якщо норми закону не відповідають природним законам, які закладені в серцях людей, це означає, що вони не виконують свого завдання. Саме особисті немайнові права є найбільш цінними для людини, будучи невід'ємними від її сутності, надаючи їй можливості вільно розпоряджатися собою, забезпечувати особисту свободу, життєво важливі умови існування, є гарантією будь-якого незаконного втручання у сферу її індивідуальної життєдіяльності [16].

Науковці слушно зазначають, що сучасна доктрина прав людини не є простим вираженням природно-правової концепції, а насправді виходить за її межі в деяких дуже істотних аспектах. Правильно нині наголошується на відмінностях між сучасними та ранніми природно-правовими концепціями прав людини: нині турбота про їх реалізацію в значній мірі покладена на державу, яка має необхідні засоби для їх ствердження і захисту, в той час як перші юснатуралісти закликали до утримання держави від втручання у життя громадян; сучасні автори-юснатуралісти надають перевагу колективним суб'єктам права над індивідуальними; все частіше захист та забезпечення прав людини розглядають як вимогу міжнародних дій і турботи [15].

Природно-правова методологія як вчення про природне право, звертаючись загалом до культури народу, його історії, моралі, етики, релігійних особливостей, національної правосвідомості, національного типу людини та її суб'єктивного світу тощо, дає можливість побачити базові засади національного правового розвитку, національної традиції. На противагу легізму, який бере до уваги лише законодавство як єдину форму права, відриваючи його від культури та історії, цей підхід дозволяє побачити правовий світ народу в усій багатогранності, повноті, простежити глибинні витоки, чинники впливу на його розвиток тощо.

Досліджувати національний правовий розвиток, традиційні національні правові прояви необхідно спиратися на сучасну мисленнєву правову парадигму, що передбачає звернення до нових гуманістичних форм раціональності (М. Гайдеггер, Ю. Габермас, П. Рікер, В. Братасюк, В. Кравець, О. Стовба, та ін.). Це правове мислення має бути діалогічним, гуманістичним, осмисленим, гуманістична діяльність, а такою є діяльність *правова*, не може постати як втілення і наслідок раціоцентричного репресивного мислення. Національна правова традиція як предмет дослідження потребує саме такого мислення – відповідального, передбачливого, пронизаного турботою про українців, державу, їх нинішнє і майбутнє.

Висновки. Природно правовий підхід, як засвідчують наукові джерела, є доволі ефективною методологією, яка дозволяє вивчити предмет дослідження повно та глибоко. Ця методологія дає можливість побачити, як національна правова традиція пов'язана з культурою та історією народу, як національне право твориться у взаємодії людей національного типу, пов'язати його із суб'єктивним культурно-духовним досвідом цієї людини, виявити в національному праві розмаїття форм та проявів, усталені компоненти, яким є морально-правові цінності, що втілюють у національній формі загальнолюдське тощо. Звісно, досліднику національної правової традиції варто пам'ятати, що при всій ефективності зазначеної методології, вона потребує доповнення іншими методами та підходами, які розроблені сучасними правниками.

Використана література:

1. Багрій Ю. Національна правова традиція: методологія дослідження. Вчені записки Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2024. Т. 35 (74), № 3. С. 1–5. URL: <https://vernadskyjournals.in.ua>.
2. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права. Київ : 2010. 395 с.
3. Братасюк М. Г. Природно-правова парадигма як концептуальна основа сучасного правового розвитку. Доктринальні засади розвитку держави і права: національні та міжнародні тенденції : монографія / заг. ред. проф. Бошицького Ю. Л. Київ : Видавництво Ліра-К, 2014. 440 с.
4. Захарченко П. П. Історія українського права : навч. посіб. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
5. Івашев Є. В. Взаємодія антропології та аксіології права як чинник розвитку теорії прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2013. 237 с.
6. Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 44 с.
7. Мірошніченко М., Мурашин О. Методологічна роль локальних та загальних правових традицій у формуванні правового стилю як критерію типології правових систем. Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства / М. Братасюк, О. Мурашин, В. Темченко та ін. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2013. С. 173–197.
8. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів : Світ, 2009. 87 с.
9. Павлов С. Методологія наукового пізнання правових традицій України. Право України. 2007. № 10. С. 12–18.
10. Павлов С. С. Про визначення традиції права України. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / редкол.: С. В. Ківалов та ін. Одеса : Юрид. л-ра, 2009. Вип. 45. С. 86–95.
11. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. KELM (Республіка Польща). 2020. № 4 (32), vol. 2. С. 203–209.
12. Бірта Г., Бургу Ю. Методологія і організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 142 с.
13. Романова А. Людина у природно-правовому просторі: інтелігібельний і сенсигібельний виміри : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2016. 43 с.
14. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Київ, 2013. 35 с.
15. Парашук Л. Г. Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2021. 253 с.
16. Бордун-Комар Н. Захист прав людини в Україні в контексті основних типів праворозуміння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2021. 250 с.
17. Братасюк В. Духовно-культурна природа правової реальності як сфери втілення прояву принципу верховенства права. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики : монографія / за заг. ред. М. Патей-Братасюк. Київ : Видавництво Європейського університету, 2010. С. 45–73.
18. Гудима Д. Права людини: антрополого-методологічні підходи до їх дослідження. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 1 (56). С. 40–47.

19. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс). Харків, 1998. 505 с.
20. Козловський А. Онтологія юридичної відповідальності. Проблеми філософії права. 2004. Т. II. С. 98–111.
21. Максимов С. Верховенство права: світоглядно-методологічні засади. Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». 2016. № 4 (31). С. 27–35.
22. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. Право України. 2017. № 11. С. 142–164.
23. Костицький М. Позитивізм як методологія юриспруденції. Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 2. С. 16–35.
24. Братасюк В. М. Правова реальність як форма вираження інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2005. 198 с.
25. Градова В. Ідея права в українській правовій традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2013. 228 с.
26. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 – філософія права. Київ, 2003. 179 с.
27. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 1 : Від ідеї до доктрини. С. 61–624.
28. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 2 : Від доктрини до принципу. С. 625–1276.
29. Селіванов В. Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти. Київ, 2003. 724 с.
30. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики / за заг. ред. М. Г. Патеї-Братасюк. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. 536 с.
31. Веклич В. О. Норми права та норми моралі за сучасних умов: потенціал для розвитку або деградації. Публічне та приватне право. 2019. № 5, т. 1. С. 16–21.
32. Гуцуляк Ю. В. Природа як осередок розгортання правового змісту у суспільних відносинах: онтологічно-правовий контекст. Журнал східноєвропейського права. 2021. № 94. С. 16–21. URL: <https://easternlaw.com.ua>

References:

1. Bahrui, Yu. (2024). Natsionalna pravova tradytsiia: metodolohiia doslidzhennia [National Legal Tradition: Methodology of Research]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Vernadskoho. Seriia: Yurydychni nauky*, Vol. 35 (74), No. 3, pp. 1–5. Retrieved from: <https://vernadskyjournals.in.ua> [in Ukrainian].
2. Patei-Bratasiuk, M. (2010). Antropotsentrychna teoriia prava [Anthropocentric Theory of Law]. Kyiv, 395 p. [in Ukrainian].
3. Bratasiuk, M. H. (2014). Pryrodno-pravova paradyhma yak kontseptualna osnova suchasnoho pravovoho rozvytku [Natural Law Paradigm as a Conceptual Basis of Modern Legal Development]. In *Doktrynalni zasady rozvytku derzhavy i prava: natsionalni ta mizhnarodni tendentsii* [Doctrinal Foundations of the Development of State and Law: National and International Trends]: Monograph / Ed. by Prof. Y. L. Boshytskyi. Kyiv: Lira-K Publishing House, 440 p. [in Ukrainian].
4. Zakharchenko, P. P. (2019). Istoriia ukrainskoho prava: navchalnyi posibnyk [History of Ukrainian Law: Textbook]. Kyiv: Osvita Ukrainy, 436 p. [in Ukrainian].
5. Ivashev, Ye. V. (2013). Vzaiemodiia antropolohii ta aksiolohii prava yak chynnyk rozvytku teorii prav liudyny [Interaction of Anthropology and Axiology of Law as a Factor in the Development of Human Rights Theory]: PhD Thesis (Law), 12.00.12. Kyiv, 237 p. [in Ukrainian].
6. Lutsnyi, R. P. (2017). Teoretyko-pravovi zasady formuvannia ta rozvytku suchasnoho pozytyvnoho prava [Theoretical and Legal Principles of the Formation and Development of Modern Positive Law]: Doctoral Dissertation Abstract, 12.00.01. Kyiv, 44 p. [in Ukrainian].
7. Miroshnychenko, M., & Murashyn, O. (2013). Metodolohichna rol lokalnykh ta zahalnykh pravovykh tradytsii u formuvanni pravovoho styliu yak kryteriiu typolohii pravovykh system [The Methodological Role of Local and General Legal Traditions in the Formation of Legal Style as a Criterion of Legal System Typology]. In *Kontaminatsiia ratsionalnoho ta irratsionalnoho v metodolohii pravoznavstva* [Contamination of the Rational and Irrational in the Methodology of Jurisprudence] / M. Bratasiuk, O. Murashyn, V. Temchenko et al. Kyiv: European University Publishing, pp. 173–197. [in Ukrainian].

8. Loboda, Yu. P. (2009). Pravova tradytsiia ukrainskoho narodu (fenomen ta ob'iekt zahalnoteoretychnoho dyskursu) [The Legal Tradition of the Ukrainian People: A Phenomenon and an Object of General Theoretical Discourse]. Lviv: Svit, 87 p. [in Ukrainian].
9. Pavlov, S. (2007). Metodolohiia naukovoho piznannia pravovykh tradytsii Ukrainy [Methodology of Scientific Cognition of Ukraine's Legal Traditions]. *Pravo Ukrainy*, No. 10, pp. 12–18. [in Ukrainian].
10. Pavlov, S. S. (2009). Pro vyznachennia tradytsii prava Ukrainy [On Defining the Tradition of Ukrainian Law]. *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Current Problems of the State and Law], Issue 45, pp. 86–95. Odesa: Yurydychna literatura. [in Ukrainian].
11. Shevtsova, A. (2020). Vidrozhennia ta rozvytok natsionalnoi pravovoi tradytsii yak zasada pravovoho reformuvannia suchasnoi Ukrainy [Revival and Development of the National Legal Tradition as a Basis for Legal Reform in Modern Ukraine]. *KELM (Republic of Poland)*, No. 4 (32), Vol. 2, pp. 203–209. [in Ukrainian].
12. Birta, H., & Burhu, Yu. (2014). Metodolohiia i orhanizatsiia naukovykh doslidzhen: navchalnyi posibnyk [Methodology and Organization of Scientific Research: Textbook]. Kyiv: Center for Educational Literature, 142 p. [in Ukrainian].
13. Romanova, A. (2016). Liudyna u pryrodno-pravovomu prostori: intelihibelnyi i sensybelnyi vymiry [The Human in the Natural Law Space: Intelligible and Sensible Dimensions]: Doctoral Dissertation Abstract, 12.00.12. Lviv, 43 p. [in Ukrainian].
14. Kelman, M. S. (2013). Metodolohiia suchasnoho pravoznavstva: stanovlennia ta osnovni napriamy rozvytku [Methodology of Modern Jurisprudence: Formation and Main Directions of Development]: Doctoral Dissertation Abstract, 12.00.01. Kyiv, 35 p. [in Ukrainian].
15. Parashchuk, L. H. (2021). Filosofske-pravove obgruntuvannia pryntsypu verkhovenstva prava yak kontseptualnoi zasady rozvytku tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy [Philosophical and Legal Justification of the Rule of Law as a Conceptual Basis for the Development of Civil Legislation of Ukraine]: PhD Thesis (Law), 12.00.12. Kyiv, 253 p. [in Ukrainian].
16. Bordun-Komarp, N. (2021). Zakhyst prav liudyny v Ukraini v konteksti osnovnykh typiv pravorozuminnia [Protection of Human Rights in Ukraine in the Context of the Main Types of Legal Understanding]: PhD Thesis (Law), 12.00.12. Kyiv, 250 p. [in Ukrainian].
17. Bratasiuk, V. (2010). Dukhovno-kulturna pryroda pravovoi realnosti yak sfery vtilennia pryntsypu verkhovenstva prava [The Spiritual and Cultural Nature of Legal Reality as a Sphere of Manifestation of the Rule of Law Principle]. In *Verkhovenstvo prava: tradytsiia doktryny i potentsial praktyky* [Rule of Law: Tradition of Doctrine and Potential of Practice]: Monograph / Ed. by M. Patei-Bratasiuk. Kyiv: European University Publishing, pp. 45–73. [in Ukrainian].
18. Hudyma, D. (2009). Prava liudyny: antropoloho-metodolohichni pidkhody do yikh doslidzhennia [Human Rights: Anthropological and Methodological Approaches to Their Study]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, No. 1 (56), pp. 40–47. [in Ukrainian].
19. Petrova, L. V. (1998). Fundamentalni problemy metodolohii prava (filosofske-pravovyi dyskurs) [Fundamental Problems of Legal Methodology (Philosophical and Legal Discourse)]. Kharkiv, 505 p. [in Ukrainian].
20. Kozlovskiy, A. (2004). Ontolohiia yurydychnoi vidpovidalnosti [Ontology of Legal Responsibility]. *Problemy filosofii prava*, Vol. 2, pp. 98–111. [in Ukrainian].
21. Maksymov, S. (2016). Verkhovenstvo prava: svitohliadno-metodolohichni zasady [Rule of Law: Worldview and Methodological Principles]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Yurydychna akademiia imeni Yaroslava Mudroho"*, No. 4 (31), pp. 27–35. [in Ukrainian].
22. Koziubra, M. (2017). Pryntsypy prava: metodolohichni pidkhody do rozuminnia pryrody ta klasyfikatsii v umovakh suchasnykh hlobalizatsiinykh transformatsii [Principles of Law: Methodological Approaches to Understanding Their Nature and Classification in the Context of Modern Global Transformations]. *Pravo Ukrainy*, No. 11, pp. 142–164. [in Ukrainian].
23. Kostytskiy, M. (2014). Pozytyvizm yak metodolohiia yurysprudentsii [Positivism as the Methodology of Jurisprudence]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*, No. 2, pp. 16–35. [in Ukrainian].
24. Bratasiuk, V. M. (2005). Pravova realnist yak forma vyrazhennia intelektualnoi tradytsii epokhy (na materialakh romano-hermanskoï pravovoi simi) [Legal Reality as a Form of Expression of the Intellectual Tradition of the Era (Based on the Romano-Germanic Legal Family)]: PhD Thesis (Law), 12.00.12. Kyiv, 198 p. [in Ukrainian].
25. Hradova, V. (2013). Ideia prava v ukrainskii pravovii tradytsii [The Idea of Law in the Ukrainian Legal Tradition]: PhD Thesis (Law), 12.00.12. Kyiv, 228 p. [in Ukrainian].

26. Kravets, V. M. (2003). Typy pravorozuminnia yak metodolohii osnovnykh filosofsko-pravovykh diskursiv [Types of Legal Understanding as Methodologies of Main Philosophical and Legal Discourses]: PhD Thesis (Law), 12.00.12. Kyiv, 179 p. [in Ukrainian].
27. Holovaty, S. P. (2006). Verkhovenstvo prava [Rule of Law]: Monograph in 3 vols. Kyiv: Feniks. Vol. 1: Vid idei do doktryny [From Idea to Doctrine], pp. 61–624. [in Ukrainian].
28. Holovaty, S. P. (2006). Verkhovenstvo prava [Rule of Law]: Monograph in 3 vols. Kyiv: Feniks. Vol. 2: Vid doktryny do pryntsyphu [From Doctrine to Principle], pp. 625–1276. [in Ukrainian].
29. Selivanov, V. (2003). Pravo i vlada v suchasni Ukraini: metodolohichni aspekty [Law and Power in Modern Ukraine: Methodological Aspects]. Kyiv, 724 p. [in Ukrainian].
30. Patei-Bratasiuk, M. H. (Ed.). (2010). *Verkhovenstvo prava: tradytsiia doktryny i potentsial praktyky* [Rule of Law: Tradition of Doctrine and Potential of Practice]. Kyiv: European University Publishing, 536 p. [in Ukrainian].
31. Veklych, V. O. (2019). Normy prava ta normy morali za suchasnykh umov: potentsial dlia rozvytku abo dehradatsii [Legal and Moral Norms under Modern Conditions: Potential for Development or Degradation]. *Publichne ta pryvatne pravo*, No. 5, Vol. 1, pp. 16–21. [in Ukrainian].
32. Hutsuliak, Yu. V. (2021). Pryroda yak osередok rozghortannia pravovoho zmistu u suspilnykh vidnosynakh: ontolohichno-pravovy kontekst [Nature as the Center of the Deployment of Legal Meaning in Social Relations: Ontological-Legal Context]. *Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava*, No. 94, pp. 16–21. Retrieved from: <https://easternlaw.com.ua> [in Ukrainian].

Gavrónska T. V. Legal Naturalism as a Methodology for the Study of National Legal Tradition

This article reveals the methodological potential of the jusnaturalistic approach in the study of national legal tradition. Since in modern Ukraine there is a problem of revival and modernization of national law, which should take place with the use of national legal heritage, this study cannot but be relevant. In modern Ukrainian jurisprudence, methodological pluralism is gradually asserted, and this is certainly a positive phenomenon, since thanks to this, scholars can obtain complete and deep knowledge of law as a multifaceted phenomenon. The jusnaturalistic approach, which in the past was unknown to Ukrainian jurisprudence, formed on the basis of the legist doctrine, is attracting increasing attention from our scholars, and this is a good sign for the Ukrainian legal field of knowledge.

It was found that the application of this approach to the study of the national legal tradition makes it possible to connect it with the spiritual and cultural experience of the people, with its history, the national type of person, the national legal consciousness, such structural components of the legal tradition that are established and changeable, with the unique and unrepeatable and universal. The naturalistic approach, appealing to the living existence of the people, the national type of person, makes it possible to see national law as a phenomenon that has its own organic logic of development and is sensitive to the history and culture of its creators.

In line with the legal naturalistic approach, anthropological and axiological approaches are successfully used, which make it possible to link the legal tradition with the level of intellectual, cultural and historical development of the people and to focus on the value and semantic content of the national legal tradition and its unique and universal characteristics.

It is emphasized that the legal naturalistic approach does not deny the use of other approaches and methods, but on the contrary, it determines their complementarity, the comprehensive use of the methodological potential of modern jurisprudence.

Key words: law, natural law, national legal tradition, methodology, methodological

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025

УДК 340.12:341.322.5:347.51(477)(0.034)
DOI 10.31392/NPU-nc.series18.2025.47.05

Дідус Д. О.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз інституту відшкодування шкоди внаслідок військової агресії, що розглядається як ключова форма міжнародно-правової відповідальності держави. На основі широкої нормативної та наукової бази окреслено сутність, структуру та функції репарацій, компенсацій і реституцій як взаємопов'язаних елементів понятійно-категоріального апарату міжнародного права. У межах дослідження розкрито зміст документів міжнародного рівня – «Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (ARSIWA, 2001), практики Постійної палати міжнародного правосуддя у справі «Фабрика в Хожуві» від 1928 р., а також положень Північноатлантичного договору від 04.04.1949 р., які закріплюють принципи невикористання сили, суверенної рівності та невідворотності міжнародної відповідальності.

Особливу увагу приділено концепції відшкодування шкоди як форми міжнародно-правової відповідальності держави, розвиненій у працях Г. Гроція, І. Браунлі, Дж. Кроуфорда, А. Ц. Нісселя, О. Квіріко та Я. Мафтей. Встановлено, що сучасна практика застосування цього інституту ґрунтується на принципах *jus cogens* і презумпції невідворотності відповідальності за акт агресії, геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. У цьому контексті відшкодування шкоди розглядається не лише як юридичний інструмент покарання, а й як превентивний засіб підтримання стабільності та безпеки міжнародної системи.

У підсумку зроблено висновок, що системна взаємодія репарацій, компенсацій і реституцій утворює цілісну структуру правових механізмів, здатних забезпечити як матеріальне, так і моральне відновлення постраждалої держави. Впровадження таких механізмів у практику міжнародних відносин визначається як обов'язкова передумова утвердження верховенства права, гарантії від повторення актів агресії та відновлення довіри до міжнародного правопорядку. Водночас, ефективність їхньої імплементації визначається не лише нормативним забезпеченням, а й рівнем міжнародної солідарності, політичною волею держав і готовністю світової спільноти реалізувати принцип невідворотності покарання за агресію в конкретних правових формах.

Ключові слова: відшкодування шкоди, міжнародно-правова відповідальність держав, репарації, компенсації, реституції, принцип *jus cogens*, міжнародне гуманітарне право, статті про відповідальність держав (ARSIWA, 2001), постконфліктне відновлення.

Постановка проблеми. Проблематика відшкодування шкоди, завданої військовою агресією, постає однією з ключових у сучасному міжнародному праві, оскільки безпосередньо торкається питань відповідальності держав за порушення імперативних норм *jus cogens*, забезпечення верховенства права у міжнародних відносинах та відновлення порушеного правопорядку. В умовах російсько-української війни дана категорія набуває особливого змісту, перетворюючись із суто теоретичної площини у практично-правову, де ефективність міжнародних механізмів компенсації набуває вирішального значення для утвердження принципу невідворотності покарання агресора.

Контраверсія полягає у відсутності усталеної моделі універсального механізму відшкодування шкоди, який одночасно відповідав би вимогам міжнародного права, забезпечував баланс інтересів постраждалих сторін та враховував соціально-економічні й гуманітарні наслідки агресії. Відтак, постає потреба у системному теоретико-правовому осмисленні самого феномену відшкодування шкоди як правового явища, визначенні його складових – репарацій, компенсацій і реституцій, а також у дослідженні форм і процедур міжнародно-правової відповідальності держави за агресивні дії.

Наукова складність проблеми зумовлюється тим, що кожен із зазначених елементів – репарації, компенсації та реституції – має власну юридичну природу, сферу застосування

та історико-правову еволюцію. Зокрема, класичні підходи, закладені у працях Г. Гроція (*De jure belli ac pacis*, 1625 р.), еволюціонували у сучасні теорії, відображені в Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (ARSIWA, 2001), а також у доктринальних працях Дж. Кроуфорда, І. Браунлі, А. Ц. Нісселя, О. Квіріко. Незважаючи на сформовану міжнародно-правову базу, питання практичної імплементації цих норм, особливо у контексті збройних конфліктів ХХІ століття, залишається відкритим.

Концентраційна затребуваність досліджуваної феноменології також визначається потребою у виробленні цілісного теоретико-правового підходу до кваліфікації відшкодування шкоди як форми міжнародно-правової відповідальності держави, яка не зводиться лише до матеріальної компенсації, а включає політичні, моральні та соціальні аспекти. Такий підхід потребує інтеграції концепцій відновлення *status quo ante*, міжнародної справедливості та гуманітарного права. Як показує практика застосування механізмів відповідальності у рішеннях Постійної палати міжнародного правосуддя (прецедент «Фабрика в Хожуві» від 1928 р.) і в сучасних резолюціях ООН, ефективне відшкодування є не лише юридичним інститутом, а й елементом глобальної безпекової архітектури.

Отже, у центрі дослідження перебуває необхідність наукового осмислення теоретико-правових засад відшкодування шкоди внаслідок військової агресії як комплексного правового явища, що охоплює понятійно-категоріальний, інституційно-відповідальний і механістичний рівні. Розв'язання окресленої проблеми сприятиме формуванню єдиного підходу до кваліфікації відповідальності держав-агресорів, а також розробці ефективних моделей правової компенсації, які можуть бути використані у сучасній міжнародній практиці відновлення справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики відшкодування шкоди внаслідок військової агресії має стійку теоретичну традицію, у межах якої простежується взаємодія міжнародної й української доктрини. У класичному напрямі Г. Кельзен, Г. Лаутерпахт, І. Браунлі та Дж. Кроуфорд розглядали інститут відповідальності держав як основу міжнародного правопорядку, наголошуючи на обов'язковості репарацій, компенсацій і реституцій як форм правового відновлення. Той же Дж. Кроуфорд та О. Квіріко актуалізували концепцію *jus cogens* і принципу невідворотності відповідальності, тоді як А. Циммерманн і Г. Крігер розвинули ідею репарацій як морально-правового акту відновлення міжнародної справедливості.

У сучасному контексті вагомими є напрацювання Д. Ліакопулоса, який систематизував репарації як багаторівневий міжнародно-правовий кластер, та Я. Шерешевського і Я. Б. Гуне, котрі трактують компенсацію як грошовий і соціально-політичний механізм поновлення *status quo ante*. Серед українських науковців І. Голубенко, М. Погорецький, М. Колеснікова й В. Лихвар підкреслюють політико-економічний і гуманітарний виміри відшкодування, розглядаючи його не лише як правову категорію, а і як інструмент постконфліктного відновлення держави та суспільства.

Таким чином, сучасна наукова парадигма поєднує нормативно-доктринальні й прикладні підходи, у межах яких репарації тлумачаться як комплексний правовий і морально-політичний інструмент, компенсації – як економіко-правовий засіб відновлення, а реституція – як класична форма повернення до довоєнного правопорядку. Сукупність цих поглядів формує аналітичне підґрунтя для подальшого осмислення теоретико-правових механізмів відшкодування шкоди.

Формулювання завдання дослідження. Метою дослідження є всебічне теоретико-правове осмислення феномену відшкодування шкоди внаслідок військової агресії через аналіз його понятійно-категоріального апарату, визначення відшкодування як форми міжнародно-правової відповідальності держави та систематизацію теоретичних моделей механізмів компенсації шкоди у міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. У системі сучасного міжнародного права феномен відшкодування шкоди, завданої актами збройної агресії, належить до найбільш складних і водночас концептуально значущих категорій, оскільки поєднує у собі як юридичну, так і морально-ціннісну природу відповідальності держави за порушення основоположних норм міжнародного правопорядку. Унаслідок триваючої російської агресії проти України дана проблематика набуває не

лише теоретичного, а й прикладного виміру, утворюючи підґрунтя для вироблення універсальної моделі міжнародно-правових механізмів компенсації шкоди, спроможних забезпечити відновлення суверенітету, економічної стабільності та справедливості.

Теоретико-правові засади відшкодування шкоди внаслідок військової агресії становлять собою комплексну наукову конструкцію, що охоплює три взаємопов'язані структурні компоненти. Перший із них – понятійно-категоріальний апарат даного феномену, який включає систему понять «репарації», «компенсації» та «реституції». Саме через їхнє змістовне розмежування та порівняльний аналіз можливо встановити юридичну природу відшкодування як такого, з'ясувати його межі, форми реалізації та ціннісну спрямованість у площині міжнародного права. Другим компонентом виступає відшкодування шкоди як форма міжнародно-правової відповідальності держави, що ґрунтується на нормах Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (ARSIWA, 2001), практиці Постійної палати міжнародного правосуддя та принципах, закріплених у Статуті ООН і Північноатлантичному договорі, що загалом відображає нормативно-процесуальний вимір застосування механізмів відповідальності.

Третій структурний блок становлять теоретичні моделі механізмів компенсації шкоди у міжнародному праві, що окреслюють алгоритми реалізації відповідальності держав-порушниць за принципами *jus cogens* і *erga omnes*, де говоримо про інтегровану систему матеріальних, фінансових і політико-правових інструментів, завдяки яким відшкодування перетворюється на дієвий засіб не лише поновлення порушених прав, а й запобігання новим актам агресії. У цьому контексті особливого значення набуває поєднання міжнародно-правового й національного регулювання, а також формування належної доказової та процедурної бази для реалізації майбутніх репараційних вимог України.

Таким чином, метою подальшого дослідження є розгляд зазначених трьох компонентів – понятійно-категоріального апарату, інституту відшкодування шкоди як форми міжнародно-правової відповідальності держави та теоретичних моделей механізмів компенсації – з метою встановлення їхнього системного взаємозв'язку, функціональної ролі й потенціалу практичного застосування у сучасних умовах міжнародного правопорядку.

Так, загальне теоретико-правове осмислення категорії відшкодування шкоди внаслідок військової агресії потребує чіткого розмежування її базових елементів – репарацій, компенсацій і реституцій, кожен із яких має власну правову природу та функціональне спрямування. Саме їхнє узгоджене застосування формує системний підхід до реалізації міжнародно-правової відповідальності держави-агресора та забезпечує відновлення порушеного правопорядку.

Зазначимо, що репарації у сучасному розумінні визначаються як найширша форма відшкодування. Наприклад, вчений Д. Ліакопулос [1] трактує їх як міжнародно-правовий кластер заходів матеріального, нематеріального й змішаного характеру, інтегрований у механізм мінімізації протиправних порушень і відновлення суверенітету постраждалої держави. У цьому контексті репарації включають як реституційні зобов'язання, так і фінансові чи моральні компенсації. В свою чергу, О. Герман [2] розглядає їх як інструмент відновлення міжнародної справедливості й довіри до правопорядку, підкреслюючи ідеологічний вимір цього процесу, а іноземні дослідники Г. Крігер та А. Циммерманн [3] розвивають підхід, за яким репарації мають подвійну природу – юридичну й моральну: вони одночасно легітимізують право держави-жертви на відшкодування та виконують превентивну функцію через принцип невідворотності покарання агресора.

В українській доктрині репарації дедалі частіше набувають комплексного значення. До прикладу, І. Голубенко [4] визначає їх як форму притягнення держави-агресора до міжнародно-правової відповідальності, орієнтовану на відновлення справедливості через юридичні механізми, а М. Колеснікова [5] пропонує бачити в репараціях економіко-правову структурну модель післявоєнного відновлення – систему правових і фінансових дій, спрямованих на відбудову державного потенціалу. Дещо інший науково-дискусійний підхід пропонує М. Погорецький [6] акцентує на балансі політичної та економічної справедливості, розглядаючи репарації як поєднання матеріального відшкодування та політичного визнання

провини агресора. Нарешті, пропонуючи інакшу, політологічно-правову апропріацію, В. Лихвар [7] трактує їх як політико-правову ініціацію локальної сатисфакції – відновлення престижу постраждалої держави та символічної справедливості на рівні міжнародної солідарності. У сукупності ці підходи свідчать, що репарації поєднують економічний, правовий і морально-ціннісний виміри.

Компенсації становлять більш вузький, але ключовий елемент системи відшкодування шкоди внаслідок військової агресії на рівні теорії. За Я. Шерешевським [8], вони є правовим інструментом грошового або майнового відшкодування, спрямованого на відновлення порушеного майнового становища держави чи приватних осіб. Натомість, представник західної правової доктрини аналізу міжнародних лакун військово-агресивної феноменології порушення прав держав Я. Б. Гуне [9] підкреслює соціально-політичний аспект компенсацій як засобу ресурсного перерозподілу, що спонукає агресора не лише до економічної, а й до політичної відповідальності, а українська дослідниця О. Афанасьєва [10] визначає компенсації як основу економічного відновлення постраждалої сторони через упорядковану систему міжнародних і внутрішніх стягнень.

Врешті-решт, реституція посідає особливе місце як первинна форма відновлення правопорядку. Її класичне визначення сформульоване Постійною палатою міжнародного правосуддя у справі «Фабрика в Хожуві» (1928 р.), де наголошено на обов'язку держави відновити становище, яке існувало б за відсутності правопорушення [11]. Детермінуючи особливості реституційного стягнення як забезпечення міжнародно-правової справедливості, Ч. Майтра вбачає її як найбільш комплексний підхід до відповідальності, спрямований на реновацію порушених прав [12], а українська науковиця Т. Анцупова тлумачить її як засіб нівелювання матеріальних та правових наслідків агресії [13]. Тобто, можемо констатувати, що, виходячи із наданих нами напрацювань теоретичного спрямування, реституцію доцільно розуміти в розрізі відтворення фактичного стану за рахунок ресурсів агресора та ціннісно-нормативного і соціально-політичного інструмента міжнародного примирення, котра поєднує юридичний і матеріальний аспекти, втілюючи принцип *status quo ante* (повернення до початкових позицій).

Фактично, понятійно-категоріальний апарат відшкодування шкоди ґрунтується на взаємодії трьох складників – репарацій, компенсацій і реституцій, – а їх інтеграція утворює завершену систему правових механізмів, здатних забезпечити відновлення постраждалої держави та зміцнення міжнародного правопорядку. У цьому контексті відшкодування шкоди постає не лише наслідком агресії, а й формою реалізації міжнародно-правової відповідальності держави, що поєднує політичну, економічну та юридичну складові реагування міжнародної спільноти на порушення основоположних норм *jus cogens*.

Історично концепція відповідальності держави бере початок у працях Г. Гроція (*De jure belli ac pacis* від 1625 р.) [14] який уперше обґрунтував зв'язок між порушенням міжнародних зобов'язань і юридичним обов'язком відновлення порушеного стану. Подальший розвиток ця ідея отримала в межах практики Ліги Націй і Постійної палати міжнародного правосуддя, що заклали основи сучасного доктринального принципу: «кожне міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою її відповідальність» [14]. Його кодифікаційне закріплення відбулося у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (ARSIWA, 2001) [15], у контексті аналізу чого Дж. Кроуфорд визначив відповідальність як універсальний правовий наслідок порушення норм міжнародного права, що включає обов'язок відшкодування шкоди у формах реституції, компенсації або сатисфакції [16].

Наукові підходи до осмислення цього феномену залишаються багатовекторними. Так, І. Браунлі трактує відповідальність як обов'язкову юридичну реакцію на делікт держави, відмежовуючи її від політичних санкцій, які мають лише інструментальний характер [17]. О. Квіріко розвиває концепцію відповідальності за *erga omnes* порушення, тобто такі, що стосуються всього міжнародного співтовариства (агресія, геноцид, злочини проти людяності) [18], тоді як Я. Мафтей [19] і А. Ц. Ніссель [20] підкреслюють морально-правову природу відповідальності як імперативного припису, спрямованого на відновлення суверенітету, колективної безпеки й територіальної цілісності держав.

З точки зору правової архітектури, механізм реалізації відповідальності включає кілька етапів: встановлення факту порушення міжнародного права, визначення завданої шкоди, оцінку її масштабу та застосування відповідної форми відшкодування. Означений процес забезпечується міжнародними інституціями, як-от Міжнародний суд ООН, Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), а також компенсаційні комісії ООН. Як зазначає західноєвропейський науковець Р. Й. Беттауер, кожен із цих органів має власну функціональну юрисдикцію: від превенції агресії до втілення принципу невідворотності покарання [21].

Викладене вище дозволяє розглядати відшкодування шкоди як завершену форму міжнародно-правової відповідальності держави, що функціонує через систему юридично визнаних механізмів компенсації. Теоретичне осмислення останніх спирається на концепцію, згідно з якою компенсація є не лише наслідком порушення, а й елементом стабілізації міжнародного правопорядку. Теоретичні моделі компенсаційних процесів, отже, відображають еволюцію правової думки – від догматичного трактування делікту до системного бачення відновлення як засобу збереження міжнародної справедливості.

Базою для формування наукових моделей компенсації виступають провідні школи міжнародного права. Позитивістська школа (Л. Оппенгейм, Г. Кельзен, І. Браунлі) [22] акцентує на формально-нормативній природі компенсацій, які виникають як наслідок встановленого факту порушення і закріплюються через міжнародні договори чи звичаї. Інституціоналістський підхід (А. Кассезе, Б. Сімма, Д. Боданські) [23] розглядає компенсацію як результат функціонування міжнародних органів – Міжнародного суду ООН, ЄСПЛ, Міжнародного кримінального суду, – через які відшкодування перетворюється на організований процедурний процес. Функціоналістська школа (Г. Лаутерпахт, М. Шоу, Р. Гігінс) [24] надає компенсації регулятивного сенсу – як інструменту підтримання рівноваги та запобігання новим порушенням, а конструктивістський напрям (А. Венгер, М. Фіннемор, Дж. Ріссе) [25] підкреслює її морально-ціннісний і символічний вимір як засобу відновлення довіри у міжнародних відносинах.

З огляду на це, сучасна наука виокремлює кілька теоретичних моделей компенсаційних механізмів. Ретроспективна модель (Г. Кельзен, Л. Оппенгейм) [22] орієнтована на реакцію після факту агресії й відшкодування завданих збитків; превентивно-компенсаційна модель (М. Шоу, Р. Гігінс) [25] інтегрує запобігання та компенсацію як частини єдиного циклу відповідальності; інституційна модель (А. Кассезе, Б. Сімма) [23] підкреслює роль міжнародних органів як гарантів справедливості; договірна модель (С. Брандт) [26] забезпечує фіксацію прав і обов'язків сторін через угоди про репарації; а гібридна модель, що поєднує судові, політичні й гуманітарні елементи, відображає зрілість міжнародного права та його спроможність забезпечувати реальну компенсацію.

Таким чином, теоретичні моделі механізмів компенсації шкоди у міжнародному праві становлять методологічний фундамент практичного відшкодування збитків, утверджуючи комплексний підхід, у якому поєднуються юридична обов'язковість, політична доцільність і морально-гуманітарний зміст. Еволюція зазначених демонструє перехід від реактивного до превентивно-системного розуміння відповідальності, що відповідає сучасним тенденціям міжнародного правопорядку та актуалізує потребу подальшої інституціоналізації механізмів репарацій і компенсацій у контексті агресії проти України.

Висновки. Узагальнення проведеного дослідження дає змогу розглядати відшкодування шкоди внаслідок військової агресії як ключовий інститут міжнародно-правової відповідальності держави, що поєднує юридичний, політичний та морально-гуманітарний виміри. Його сутність полягає у забезпеченні справедливості, відновленні порушених прав і стабілізації міжнародного правопорядку.

Понятійно-категоріальний апарат відшкодування охоплює три взаємопов'язані категорії – репарації, компенсації та реституції, – кожна з яких виконує власну функцію у механізмі відповідальності. Їх інтеграція створює цілісну систему правових засобів, спроможних забезпечити відновлення держави-жертви та підкріпити принцип верховенства права в міжнародних відносинах.

Відшкодування як форма міжнародно-правової відповідальності держави ґрунтується на нормах *jus cogens*, кодифікованих у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (ARSIWA, 2001), та спирається на практику Міжнародного суду ООН, Міжнародного кримінального суду й інших інституцій. Воно виступає не лише юридичним наслідком агресії, а й інструментом відновлення довіри та підтримання міжнародної безпеки.

Розглянуті теоретичні моделі компенсаційних механізмів – ретроспективна, превентивно-компенсаційна, інституційна, договірна та гібридна – відображають еволюцію міжнародно-правової думки від реактивного до системно-превентивного розуміння відповідальності. Вони формують аналітичну основу для побудови ефективних практичних моделей відшкодування у сучасних умовах.

Загалом, інститут відшкодування шкоди у міжнародному праві набуває ознак інтегрованого механізму підтримання справедливості та миру. Його розвиток і реалізація у контексті збройної агресії проти України засвідчують перехід від декларативності до ефективності міжнародного права, де компенсація стає реальним інструментом відповідальності й відновлення справедливості на глобальному рівні.

Використана література:

1. Liakopoulos, D. *International Organizations and Reparations* (W.B. Sheridan Law Books). Academica Press. 2020. 210 p.
2. Herman, O. Beyond the state of play: Establishing a duty of non-State armed groups to provide reparations. *International Review of the Red Cross*. Vol. 102 (915). 2020. P. 1033–1056.
3. Kriger, H., Zimmermann, A. *Sentenza 238/2014 of the Italian Constitutional Court and the International Rule of Law*. KFG Working Paper Series. No. 15. May 2018. 30 p.
4. Голубенко, І., Шпак, К. Правові аспекти відшкодування шкоди та збитків, завданих фізичним та юридичним особам внаслідок збройної агресії російської федерації. *Наукові перспективи*. № 4 (34). 2023. С. 384-396.
5. Колеснікова, М., Гнідаш, В. Конфіскація російських активів для відновлення України: правові проблеми реалізації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 4 (2). 2025. С. 221–225.
6. Погорецький, М., Власов, А. Порухення норм міжнародного гуманітарного права в сучасній війні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7. 2025. С. 289–293.
7. Лихвар, В. Міжнародне правосуддя у формі репарацій. *Часопис Київського університету права*. № 2 (4). 2022. С. 194-198.
8. Shereshevsky, Y. Monetary Compensation as a Remedy for Fair Trial Violations under International Criminal Law. *New Criminal Law Review*. Vol. 18 (1). 2015. P. 71–99.
9. Hounet, Y. B. States and Mediators: Towards a New Reparation Paradigm. *Crime and Compensation in North Africa*. Chapter One. 2021. P. 107–124.
10. Afanasieva, O. et al. Economic and Legal Aspects of Compensation for Environmental Damage. *Journal of Environmental Management and Tourism*. Vol. 11 (3). 2020. P. 523–528.
11. *Jus Mundi*. Case Concerning the Factory at Chorzów (Merits). Judgment of 13 Sept. 1928. *Jus Mundi*. 64 p.
12. Maitra, C. Restitution as Remedy in Disputes Between Investor and State. *Utrecht Law Review*. Vol. 20 (1). 2024. P. 64–79.
13. Antsupova, T. Post-Conflict Reparation: Ukrainian Restitution Remedies for Property and Restitution Complaints before the European Court of Human Rights. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. Vol. 2 (2). 2016. P. 217–226.
14. Grotius H. *De jure belli ac pacis*. Libri tres: in quibus jus naturae & gentium, item juris publici praecipua explicantur. Amstelaedami: Apud Janssonio-Waesbergios, 1632. XXXI. 650 c.
15. International Law Commission. *Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (ARSIWA)*. Adopted 2001. 15 p.
16. Crawford, J. *State Responsibility in International Law: The General Part*. Cambridge University Press, 2016. 906 p.
17. Brownlie, I. *Principles of Public International Law*. 8th ed. Oxford: OUP, 2012. 1512 p.
18. Quirico, O. *International Criminal Responsibility*. Routledge. New York. 1st ed. 2019. 296 p. C. 135.

19. Maftai, J. Reflections on the International Responsibility of States for Wrongful Acts. *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales*, Vol. 8. No 1. 2015. Режим доступу : <https://journals.univ-danubius.ro/index.php/internationalis/article/view/2949/3808>
20. Nissel, A. Z. The Responsibilities of States in International Law – An Overview. In: *Merchants of Legalism: A History of State Responsibility (1870-1960)*. Cambridge University Press, 2024. P. 3-33.
21. Bettauer, R. J. The United Nations Compensation Commission — Developments Since October 1992. *American Journal of International Law*. Vol. 111, No 1. 2017. P. 113-130.
22. Kelsen, H. *Principles of International Law*. 2nd ed., rev. and edited by R. W. Tucker. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1966. Xviii, 602 p.
23. Cassese, A. *International Law*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2005. 817 p.
24. Shaw, M. *International Law*. 8th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 1280 c.
25. Finnemore, M. *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force*. Ithaca: Cornell University Press, 2003. 208 c.
26. Brandt, S. Versailles, Treaty of. In: *1914-1918 Online – International Encyclopedia of the First World War*. Ed. by Ute Daniel; Peter Gatrell; Oliver Janz; Heather Jones; Jennifer Keene. Berlin: Freie Universität Berlin, 2021. 6 p.

References:

1. Liakopoulos, D. (2020). *International Organizations and Reparations* (W.B. Sheridan Law Books). Academica Press. 210 p.
2. Herman, O. (2020). Beyond the state of play: Establishing a duty of non-State armed groups to provide reparations. *International Review of the Red Cross*, 102(915), 1033–1056.
3. Kriger, H., & Zimmermann, A. (2018). Sentenza 238/2014 of the Italian Constitutional Court and the International Rule of Law. *KFG Working Paper Series*, No. 15, May. 30 p.
4. Holubenko, I., & Shpak, K. (2023). Pravovi aspekty vidshkoduvannia shkody ta zbytkiv, zavdanykh fizychnym ta yurydychnym osobam vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii [Legal aspects of compensation for damage and losses caused to individuals and legal entities as a result of the armed aggression of the Russian Federation]. *Naukovi perspektyvy*, 4(34), 384–396. [in Ukrainian].
5. Kolesnikova, M., & Hnidash, V. (2025). Konfiskatsiia rosiiskykh aktyviv dlia vidnovlennia Ukrainy: pravovi problemy realizatsii [Confiscation of Russian assets for the reconstruction of Ukraine: legal implementation issues]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*, 4(2), 221–225. [in Ukrainian].
6. Pohoretskyi, M., & Vlasov, A. (2025). Porushennia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava v suchasni viini [Violations of international humanitarian law norms in modern warfare]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 7, 289–293. [in Ukrainian].
7. Lykhvar, V. (2022). Mizhnarodne pravosuddia u formi reparatsii [International justice in the form of reparations]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 2(4), 194–198. [in Ukrainian].
8. Shereshevsky, Y. (2015). Monetary Compensation as a Remedy for Fair Trial Violations under International Criminal Law. *New Criminal Law Review*, 18(1), 71–99.
9. Hounet, Y. B. (2021). States and Mediators: Towards a New Reparation Paradigm. *Crime and Compensation in North Africa*, Chapter One, 107–124.
10. Afanasieva, O., et al. (2020). Economic and Legal Aspects of Compensation for Environmental Damage. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 11(3), 523–528.
11. Jus Mundi. (1928). Case Concerning the Factory at Chorzów (Merits). Judgment of 13 Sept. 1928. *Jus Mundi*. 64 p.
12. Maitra, C. (2024). Restitution as Remedy in Disputes Between Investor and State. *Utrecht Law Review*, 20(1), 64–79.
13. Antsupova, T. (2016). Post-Conflict Reparation: Ukrainian Restitution Remedies for Property and Restitution Complaints before the European Court of Human Rights. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 2(2), 217–226.
14. Grotius, H. (1632). *De jure belli ac pacis. Libri tres: in quibus jus naturae & gentium, item juris publici praecipua explicantur*. Amstelaedami: Apud Janssonio-Waesbergios. XXXI, 650 p. [in Latin].
15. International Law Commission. (2001). Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (ARSIWA). Adopted by the International Law Commission. 15 p.
16. Crawford, J. (2016). *State Responsibility in International Law: The General Part*. Cambridge University Press. 906 p.

17. Brownlie, I. (2012). *Principles of Public International Law* (8th ed.). Oxford: Oxford University Press. 1512 p.
18. Quirico, O. (2019). *International Criminal Responsibility*. New York: Routledge. 296 p.
19. Maftai, J. (2015). Reflections on the International Responsibility of States for Wrongful Acts. *Acta Universitatis Danubius. Relationes Internationales*, 8(1). Retrieved from: <https://journals.univ-danubius.ro/index.php/internationalis/article/view/2949/3808>
20. Nissel, A. Z. (2024). The Responsibilities of States in International Law – An Overview. In: *Merchants of Legalism: A History of State Responsibility (1870–1960)*. Cambridge University Press, 3–33.
21. Bettauer, R. J. (2017). The United Nations Compensation Commission – Developments Since October 1992. *American Journal of International Law*, 111(1), 113–130.
22. Kelsen, H. (1966). *Principles of International Law* (2nd ed., rev. by R. W. Tucker). New York: Holt, Rinehart and Winston. xviii, 602 p.
23. Cassese, A. (2005). *International Law* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press. 817 p.
24. Shaw, M. (2017). *International Law* (8th ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 1280 p.
25. Finnemore, M. (2003). *The Purpose of Intervention: Changing Beliefs about the Use of Force*. Ithaca: Cornell University Press. 208 p.
26. Brandt, S. (2021). Versailles, Treaty of. In: *1914–1918 Online – International Encyclopedia of the First World War*. Ed. by U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, & J. Keene. Berlin: Freie Universität Berlin. 6 p.

Didus D. O. Theoretical and legal principles of compensation for damages resulting from military aggression

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the institution of compensation for damage resulting from military aggression, which is considered a key form of international legal responsibility of the state. Based on a broad normative and scientific base, the essence, structure and functions of reparations, compensation and restitution as interrelated elements of the conceptual and categorical apparatus of international law are outlined. The study reveals the content of international documents – the “Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts” (ARSIWA, 2001), the practice of the Permanent Court of International Justice in the “Chorzów Factory” case of 1928, as well as the provisions of the North Atlantic Treaty of 04.04.1949, which enshrine the principles of non-use of force, sovereign equality and inevitability of international responsibility.

Special attention is paid to the concept of reparation as a form of international legal responsibility of the state, developed in the works of G. Grotius, I. Brownlie, J. Crawford, A. T. Nissel, O. Quirico and J. Maftai. It is established that the modern practice of applying this institution is based on the principles of jus cogens and the presumption of inevitability of responsibility for an act of aggression, genocide, war crimes and crimes against humanity. In this context, reparation is considered not only as a legal instrument of punishment, but also as a preventive means of maintaining the stability and security of the international system.

As a result, it is concluded that the systemic interaction of reparations, compensation and restitution forms a holistic structure of legal mechanisms capable of ensuring both material and moral restoration of the injured state. The introduction of such mechanisms into the practice of international relations is defined as a mandatory prerequisite for establishing the rule of law, guarantees against the repetition of acts of aggression and the restoration of trust in the international legal order. At the same time, the effectiveness of their implementation is determined not only by regulatory support, but also by the level of international solidarity, the political will of states, and the readiness of the world community to implement the principle of the inevitability of punishment for aggression in specific legal forms.

Key words: *compensation for damage, international legal responsibility of states, reparations, compensation, restitution, the principle of jus cogens, international humanitarian law, articles on state responsibility (ARSIWA, 2001), post-conflict reconstruction.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025

УДК 340.1:340.141(477)

DOI 10.31392/NPU-nc.series18.2025.47.06

Макарова О. В.

ЗМІСТОВНІ КОМПОНЕНТИ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

У даній статті розкривається проблема змістовних компонентів принципу верховенства права в контексті української правової традиції. Застосовано історико-правовий підхід, який дозволяє простежити, як розвивалися окремі фрагменти, компоненти, ідеї, положення, принципи, що входять до змісту принципу верховенства права, в тягlostі національної правової традиції. Наголошено, що принцип верховенства права є багатограним, змістовно дуже багатим феноменом. Він не є статичним явищем, а динамічним, змінюваним, відкритим новаціям. З'ясовано, що національна правова традиція здатна істотно впливати на правовий розвиток народу, визначаючи його напрямки та пріоритети.

Обґрунтовано, що, починаючи з епохи княжої України, в правовій культурі праукраїнців почали розроблятися окремі аспекти змісту верховенства права. Зокрема, в правовому звичаї здійснювалися пошуки рівної міри справедливості для суб'єктів права, стверджувався принцип єдності права та моралі, в основу права клався принцип спільного блага, цінувалася добросовісність та мудрість. У низці пам'яток правової культури звучать ідеї природного права, справедливого суду, справедливого князя, відповідальності за долю народу, обов'язок захищати підданих, шанувати їх життя та гідність тощо. Ці ідеї, дотичні до змісту верховенства права, розвивалися в контексті юснатуралістичної парадигми, яка залишилась основою правового розвитку українців в наступні епохи.

У Литовсько-Руській та Козацькій державах будуть розвинені такі змістовні складові верховенства права як: принцип невідчужуваних природних прав народу та людини, принцип справедливого правителя, справедливого суду, принцип поваги до людської гідності та національної ідентичності тощо. В епоху втрати державної незалежності розробки проблеми верховенства права продовжували розвиватися неофіційно. Нині важливо в правовій реформі використати цінні ці надбання національної правової традиції.

Ключові слова: право, мораль, юснатуралізм, природні права людини, верховенство права, національна правова традиція, принципи права, загальнолюдські цінності, реформи права.

Постановка проблеми. Проблема ствердження принципу верховенства права як на міжнародній арені, так і в національному правовому просторі стала в сучасних умовах особливо актуальною. На міжнародній арені це загострення проблеми зумовлено посиленням наступом світових диктатур на демократичні цінності, які є водночас правовими, і які відносяться до змістовних стрижневих компонентів верховенства права. Цей наступ на основи людського буття прогресивними силами людства необхідно зупинити. Не менш важливою є проблема здійснення вимог верховенства права для сучасної правової реальності України. На жаль, не дивлячись на широкомасштабне вторгнення РФ на українські території, вимоги принципу верховенства права аж надто часто порушуються найперше представниками державної влади та її громадянами, реформування правових інституцій, які зобов'язані стверджувати змістовні риси верховенства права, проходить дуже неефективно, що має наслідком масове порушення прав людини, зниження довіри громадян до державної влади, послаблення національної безпеки тощо.

На противагу скептикам, які ототожнюють принцип верховенства права з принципом верховенства закону, якого в чинній Конституції України не закріплено, мислили, що верховенство закону – це і є верховенство права, а, оскільки українці традиційно закони зневажають, то верховенству права в українській правовій сфері перспектив немає, вважаємо, що українська правова традиція змістовно наповнена елементами верховенства права і їх треба, дослідивши, використати як основу для сучасних перетворень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні фрагменти, аспекти, питання, положення зазначеної проблеми були і є предметом дослідження низки українських науковців.

Заслужують на увагу напрацювання таких науковців, як: В. Авер'янова, Н. Бордун-Комар, С. Головатого, Д. Гордієнка, В. Градової, О. Грищук, Ю. Гуцуляк, Ю. Євтошук, М. Козюбри, М. Патей-Братасюк, Т. Чепульченка, С. Шевчука та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14], а також зарубіжних авторів: Р. Алексі, Б. Бікса, П. Гаудера та ін. [15; 16; 18]. У їх роботах знайшли своє висвітлення: трактування верховенства права, його змістовних складових, функції, місце серед інших правових принципів, співвідношення верховенства права зі стандартами права, проблема реалізації цього загального принципу права в сучасній Україні тощо. Окремі напрацювання зроблено українськими авторами по проблемі визначення поняття національної правової традиції, її ідентифікаційної функції, структурних компонентів, ідеї верховенства права в українському праві тощо. Проблема змістовних компонентів верховенства права в контексті національної правової традиції досліджено поки що недостатньо, тому розробка її сьогодні необхідна.

Мета та завдання дослідження – на підставі дослідження наукової літератури по зазначеній проблемі показати місце і значимість змістовних компонентів принципу верховенства права українській правовій традиції, а також можливості застосування їх в реформуванні правової сфери нинішньої України.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні переважна більшість українських правників відносять принцип верховенства права до загальнолюдських принципів права і вважають його своєрідним мегапринципом, який змістовно і структурно є складним і багатограним [2; 4; 5; 6]. Науковці, які працюють в руслі природно-правової доктрини, відрізняють його від принципу законності, вважаючи другий принцип елементом змісту мегапринципу. Юснатуралісти наголошують, що відрізнєння цих принципів можливе лише в контексті природно-правового підходу, оскільки в його межах розрізняють право і закон. У межах законницької доктрини принцип верховенства права тотожний принципіві законності, для деякого – принципіві верховенства закону, оскільки для легістів закон це і є право, їх не відрізняють. Легіст, сповідуючи принцип державоцентризму, оголошуючи державну владу і закон найвищими цінностями, вважає, що право (закон) має лише державно-владне походження, являє собою правила (норми), створені державною владою, приписує законодавству характеристику загальнообов'язковості виконання їх для всіх і робить державну владу єдиним захисником цих законодавчих норм [3]. Право з позицій легізму постає єдиною формою права, яка є справжнім, правильним правом. Про природне право, природні права людини не йдеться, їх легізм заперечує. З такого трактування права неминуче випливає, що верховенство права – це і є верховенство закону, його норм як політичного, державно-владного утворення. Доки легістська доктрина була пануючою в українській правовій сфері, про верховенство права як явища, відмінного від закону, не говорилося [3; 4; 5]. Нині ситуація змінилася в тому плані, що на місце законницької доктрини претендує природно-правова, сутнісні риси якої складають сукупність загальнолюдських принципів, категорія природного права, феномен невідчужуваних природних прав людини тощо. Тобто, принцип тотожності права і закону вважається ненауковим знанням.

Для розуміння принципу верховенства права дуже важливим питанням є питання розуміння самого права. Для юснатуралістів право пов'язано найперше з природою, людським буттям, його витoki позадержавні. Воно має плюралістичну природу, існуючи як сукупність загальних принципів, які закріплюють загальнолюдські цінності і проявляється в різних формах, закон – лише одна із них. Ці принципи, будучи фундаментальними засадами людського буття, мають бути первинними стосовно позитивного (державного) права, яке має розроблятися, вдосконалюватися, розвиватися на їх основі. Це положення сучасної європейської правознавчої науки. Українські правники зійшлися на тому, що «верховенство права» – це панування права в юснатуралістичному розумінні. Тобто, це панування в реальному житті таких принципів загальнолюдського плану як: принцип людини як найвищої цінності, принцип справедливості, поваги до людської гідності, принцип рівності всіх суб'єктів права у праві, принцип добросовісності, розумності, гласності, відкритості судового процесу тощо. По суті виходить, що принцип верховенства права – це справді мегапринцип, який змістовно включає в себе низку загальних принципів права, згаданих вище. Але його складові – це не лише принципи права. Українські

правники вважають, що до його змісту відносяться також правові цінності та смисли, традиції, звичаї, легітимовані суспільством, норми права, інститути права тощо [2; 3; 4; 5; 8; 9; 10; 25].

Науковці зазначають, що національна правова традиція акумулює в собі результати багатовікового правового досвіду народу, містить усталені та змінні елементи, зберігає різноманітні правові феномени, що виражають як сутнісні, загальнолюдські смисли права, так і особливі, унікальні риси народу, який є творцем цієї традиції [11; 12]. Важливою місією національної правової традиції є її здатність єднати покоління та ідентифікувати своїх творців. Ми поділяємо думку О. Вовка, який стверджує, що правова традиція «може виражати у праві не лише зв'язки по лінії «сучасне – минуле», але і по лінії «сучасне – минуле – сучасне», коли специфіка існування правових явищ (наприклад, норм права) зумовлена впливом елементів сучасності, що у свою чергу спираються на розуміння минулого» [11; 12; 19, с. 6–7].

Дослідження української правової традиції підтверджує її понад тисячолітній розвиток на природно-правових засадах [20]. Ці засади можна вже помітити в контексті правової традиції княжої України-Руси. В цей період основною формою права є морально-правовий звичай, який стверджує цінності народної моралі, яку творили праукраїнці. Українські науковці наголошують цілком слушно, що праукраїнці стверджують нерозривну єдність права як природного регулятора суспільного життя із мораллю, формуючи феномен юридизованої моралі, що появляється із моралізовано правосвідомості та буттєвої взаємодії праукраїнців, і підноситься над законодавством, позитивним правом, як штучним регулятором суспільних відносин. «Верховенство права адекватно прочитується саме із врахуванням такого симбіозу правового та морального і не може адекватно прочитуватися поза цим взаємозв'язком», – слушно підкреслює В. Градова [6, с. 105; 3].

Окремі аспекти ідеї верховенства права віднаходимо в низці пам'яток морально-правової культури того часу. У «Повісті...» Нестора наголошено на ідеї справедливої влади, і ця ідея стосується змісту верховенства права, бо ж воно реально не здійснюється в умовах несправедливого державного правління. Всю відповідальність за нещастя країни автор покладає на князів, наголошуючи, що Бог карає неправедних володарів, посилаючи нещастя на країну (напади половців, уособиці). В «Ізборнику 1073 року» Іоан Грішний піднімає питання принципів відносин людини з князівською владою, що також можна розглядати як дотичну до принципу верховенства права. Тут також розглядається ідея справедливої князівської влади. Це вже епоха християнізованої Русі, християнські цінності уже входять до змісту свідомості русичів, тому втілення справедливості пов'язувалося з людинолюбством князя, який має бути милосердним, захищати людей від свавілля і несправедливості феодалів [20; 21]. Князь постає у творі справедливим володарем і суд його істинний.

Низку аспектів, які розвивають ідею верховенства права, можна побачити в пам'ятці позитивного права «Руській Правді» [6; 20; 22; 23]. Дослідники стверджують, що цей правовий акт на дві третини змістовно побудовано на проукраїнському звичаєвому праві, в якому наші пращури намагалися стверджувати принцип справедливості, що є невід'ємним елементом верховенства права. До змісту верховенства права входять також принцип правової рівності, принцип загальності і, як свідчить дана пам'ятка, на демократичних засадах рівності і загальності розбудується судовий устрій за цим документом, вищі класи при тому не користуються правом гарантованих привілеїв, тобто покарання стає однаковим для злочинців будь-якого соціального стану, а індивідуалізовуватися буде жертва злочину. В основі державного керівництва має лежати принцип дуалізму: князь – віче, тобто, абсолютної повноти влади князь не може мати, до того ж віче залишає за собою право переобирати князя на підставі договору, а то й чинити над ним суд.

Слушно зараз зацитувати М. Аркаса який писав, що після Ярослава Мудрого залишилася спільна спадщина народу: «християнська наука і віра, церква і духовенство, письменство, і однакова книжна й церковна мова словенська по всіх наших землях ... осталося однакове право і закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові власті: життя по різних українських землях виробилося однакове і заставляло людей почувати себе близькими одні до одних» [23]. В правовій сфері залишився, як бачимо, добротний доробок, який був використаний

наступними поколіннями в плані розвитку принципу верховенства права. Добрий внесок у розвиток гуманістичного виміру в проукраїнському праві зробило християнство після хрещення Руси – воно додало до нього християнський гуманізм. «Цей аспект важливий для нинішніх українських правознавців, оскільки і ідея, і принцип верховенства права формується на засадах розвиненого особистісного «я», яке виступає джерелом його розвитку і засобом ствердження та захисту людської гідності як квінтесенції особистісного «я» [3; 6]. Християнство з його принципами любові до ближнього, рівності всіх вірян у Христі, особливої цінності людського життя тощо зміцнило духовний вимір життя праукраїнців, сприяло творенню людини-християнина з почуттям власної гідності, з сильними морально-етичними характеристиками. Ця ж людина-особистість формувалася як суб'єкт проукраїнського права, який, в свою чергу, доклався до наступного етапу розвитку ідеї верховенства права [20; 24].

Перше українське відродження у 15-16 ст. знаменне тим, що в цей час формується сучасний образ людини, яка, на відміну від людини середньовіччя, намагається сама вирішувати свою долю. Вчення, яке обґрунтовувало ці трансформації, дістало назву відродженецького гуманізму. Його стрижневим принципом став принцип цінності та могутності людського індивідуалізму, на відміну від фаталізму [6; 20; 24]. Ці люди розвивали складові верховенства права Литовсько-Руській державі, до якої українські землі увійшли зі своїм звичаєвим правом, «своєю старовиною»: «старини не рухати, новини не заводити», – великі князі литовські підтвердили українським землям звичаєве право й сприяли його подальшому розвитку, і воно поширилося в усій Литовсько-Руській державі. Специфічним ренесансним явищем, яке не мало аналогу у слов'ян, був братський рух. «Громадяни об'єднувались добровільно, на основі статуту, який проголошував рівність усіх членів братства, їх рівну міру відповідальності за доручену справу, тобто ці організації громадянства стверджували в житті принцип правової рівності як складову верховенства права», – зазначається в наукових джерелах [6]. Члени братств мали вести високоморальне життя, і що прикметно – вони вимагали звіту перед громадою навіть від діячів церкви, тобто, здійснювали контроль народу над громадськими інституціями, що теж ж аспектом верховенства права. Братчики переймалися збереженням «вольності всего народу», засад справедливості, відстоювали природні права українців в умовах ополчення та покатоличення населення.

Низка діячів і мислителів цієї епохи зробили добрий внесок у розроблення цієї проблематики: Ю. Рогатинець, Стефан Зизаній, Й. Борецький, І. Косинський, М. Смотрицький, С. Оріховський-Роксолан та ін. У їх творах піднімається питання природного права, природних прав народу на свою територію, мову, віру, ідентичність тощо. Зокрема, Павло Русин розвивав такі аспекти ідеї верховенства права як: ідея природних прав людини, ідея людини-особистості, принцип непорушності прав людини тощо [24; 26]. Він шанував людську особистість за розум і силу духу, а не за походження та титули, що було так актуально в епоху середньовіччя. Вважав, що в державі людина повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, а правитель має бути розумним, розум, добросовісним, захищати «права і чесноти», ставитися з повагою до своїх підданих.

Видатний мислитель того часу С. Оріховський-Роксолан трактував право як природне, позадержавне явище, виражене сукупністю загальних принципів, які мають бути непорушними, розробляв питання розмежування права та закону, ствердження правового (справедливого) закону, підкорення йому королівської влади, принцип справедливого суду, визнання королем природних прав підданих, їх захист; проблема захисту природного права на національну ідентичність; проблема подолання неправа в державі тощо [17].

Козацька епоха зберегла ці напрацювання збагатила їх у нових умовах. Народ продовжував розвивати звичаєве право, стрижнем якого була проблема усередненої справедливості. Козацький народ шанував звичай, він був творений народом і відповідав його запитам на добро, справедливість, повагу до людської гідності тощо. Звичаєве право виявило себе в самій державній організації та в чинності органів, створених на основах звичаєвого права. Сама держава за цієї доби та її органи і були втіленням звичаєвого права [27; 28]. Правовий звичай сприяв розвитку народної правотворчості, демократизму, самоврядного життя, взаємної поваги, зміцнював єдність моралі та права тощо.

Мислителі української барокової культури: І. Гізель, М. Козачинський, Г. Кониський, П. Могила, Т. Прокопович, Д. Туптало, Я. Щербацький, С. Яворський та ін. розвивали напрацьовані попередниками аспекти верховенства права, трактували в демократичній інтерпретації теорію природного права та суспільного договору, вчення про освіченого володаря [26; 28; 29]. Їх турбувала проблема захисту природних прав народу, ствердження принципу справедливості у відносинах людей, боротьби зі свавіллям, проблема обмеження державної влади – ці аспекти безпосередньо стосуються верховенства права. Ці ідеї розробляються в руслі європейської правової традиції того часу. Вони суголосі творчості Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Пейна, І. Канта, Дж. Вашингтона та ін. передових мислителів новоєвропейської епохи та доби Просвітництва. Професори Києво-Могилянської академії розробляли вчення про єдність моралі та права, що є чи не найефективнішими регуляторами суспільних відносин, в основі яких такі вищі духовні цінності як справедливість, рівність, людська гідність, спільне благо, свобода тощо, які здатні гармонізовувати людські взаємовідносини [6; 26; 29].

Чи не найбільш демократичним правовим актом цього часу є Конституція Пилипа Орлика. В її змісті бачимо юснатуралістичне трактування права як сукупності загальних принципів, що закріплюють вищі духовні морально-етичні цінності, захист природних прав людини і народу, принцип виборності органів влади, принцип обмеження державної влади, принцип гласності, добросовісності, принцип спільного блага тощо – всі ці положення і принципи є змістовними складовими верховенства права [30]. Дослідники вважають, що Пилипом Орликом тим самим сформульовано в цьому акті концепцію правової держави [3; 4; 5; 6].

Окупація українських земель зумовила знищення державності та офіційного українського права. Проте цей розрив у тягlostі національної правової традиції не означав її остаточне знищення. В XIX – поч. XX ст. наш народ розвивав своє право у формах правового звичаю, догвірного права, правової свідомості тощо. Окрім цього потужно розвивається юснатуралістична ідеологія. Її ідеями пронизана творчість кирило-мефодіївців, зокрема твору М. Костомарова «Книга буття українського народу», в якому автор захищає природні права народу жити по своїй волі, бути самим собою, стверджує основи республіканізму, принцип виборності виконавчої влади, підзвітність її народним зборам, принцип відкритості, поваги до індивідуальної свободи, принцип правової рівності громадян тощо [6; 24].

На природно-правовій основі розвиває свої морально-правові погляди Тарас Шевченко. Стриженва проблема його творчості – захист природних прав людини і народу від окупації, звільнення українців з московського рабства. Мислитель показав, що знищення природного права народу на життя, свободу, національну ідентичність зумовлює знищення природних права на життя та свободу людини, що належить до цієї нації [6; 21; 26]. «Відсутня національна держава українців, і як наслідок – тотальне безправ'я як всього народу, так і окремих його представників, тобто, тотальне заперечення верховенства права» [6, с. 158]. Нині ми знаємо, що верховенство права реально можливе лише в національній демократичній суверенній державі.

Різні аспекти природно-правової доктрини, яка є основою принципу верховенства права, розробляли: М. Грушевський, С. Дністрянський, Д. Донцов, М. Драгоманов, М. Міхновський, І. Франко, А. Шептицький та ін. М. Драгоманов розробив модель парламентської конституційної держави із засадами самоврядування. Відстоював принцип рівності усіх у громадянських правах та обов'язках. Був палким противником насильства, одним із основних природних прав людини вважав право опору урядовому свавіллю [31, с. 902].

Франко І. продовжив розвиток природно-правової парадигми. Добрий знавець народних звичаїв, в т.ч. правових, вважав їх «ефективним регулятором суспільних відносин, створених самим народом, та й загалом оригінальним свідченням прагнення народу до справедливості та самоорганізації» [6; 24]. Мислитель піднімав питання справедливого суду і справедливого, тобто, правового закону як засобів захисту прав людини та народу. Захищаючи природні права українців, акцентував на необхідності обмеження свавілля влади справедливими законами. Осуджував соціальну і правову нерівність, гідність людини відносив до основних загальнолюдських цінностей.

Грушевському М. належить створення концепції народу-нації як творця державно-політичного, а, отже, і правового життя. Він розвивав ідею природних прав народу на життя, повагу до національної гідності, на власну мову, право, культуру, протест проти гноблення, право мати майбутнє, що є втіленням природної справедливості [32]. Власна національна демократична суверенна держава має мати гарантії забезпечення реалізації верховенства права. IV Універсал Центральної Ради, автором якого він був, закріпив принцип рівноправності всіх народів України, а також цілий спектр громадянських прав, незалежно від розмаїтих відмінностей громадян [6; 33; 27; 22].

Різні аспекти змісту принципу верховенства права розробляли українські діячі та мислителі в першій пол. XX ст. Це і М. Міхновський, і В. Винниченко, і Ю. Липа, і Д. Донцов, і діячі православної та греко-католицької церков І. Огієнко, А. Шептицький, Й. Сліпий та ін.. Керуючись принципом любові до ближнього, рівності християн у Христі, християнськими заповідями, церковні діячі намагалися у важкі часи окупації українських земель відстоювати принцип поваги до природних прав нації та людини, захищали загальнолюдські цінності, що співпадають із християнськими [6; 21; 22; 26; 33].

Сьогодні дуже важливо, дослідивши нашу національну правову традицію, багату практичною та ідеологічною спадщиною, про яку було сказано вище, використати в державно-правових перетвореннях той досвід, який пережив віки і не втратив своєї актуальності. Реальне втілення верховенства права у суспільні відносини – це і є завдання правового реформування, без якого Україні не стати правовою державою.

Висновки. На підставі зробленого аналізу проблеми змістовного виміру верховенства права в українській правовій традиції можна виокремити наступне:

- починаючи з епохи княжої України-Руси, в правовій культурі праукраїнців розробляються окремі фрагменти, ідеї, смисли, які складають змістовні характеристики верховенства права. Серед них: ідея справедливого князя, справедливого суду, поваги до людського життя, людської гідності, ідея спільного блага, ідея розрізнення права та закону тощо;
- в епоху Литовсько-Руської та Козацької держави продовжується розвиток природно-правової парадигми, в контексті якої можливе прочитання та реалізація принципу верховенства права. Його змістовні компоненти втілює звичаєве право, магдебурзьке право та морально-правова ідеологія, яку розвивають провідні діячі та мислителі цього історичного періоду;
- неперервність природно-правової традиції та компонентів змісту верховенства права в українському праві продовжується і в період окупації українських земель в XIX – поч. XX ст. Цей період в умовах ліквідації офіційного державного права, демонструє живучість правових звичаїв та природно-правової ідеології, в руслі яких розвиваються змістовні характеристики верховенства права. Нині необхідно відродити і максимально використати доволі багату національну правову спадщину по розвитку змісту верховенства права в нинішніх державно-правових перетвореннях.

Використана література:

1. Авер'янов В. Б. Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині. Часопис Київського університету права. 2006. № 1. С. 3–8.
2. Бордун-Комар Н. І. Принцип верховенства права як метод ефективного судового захисту прав людини в Україні. Sciences of Europe. 2020. Vol. 2, № 61. Praha, Czech Republic. С. 32–34.
3. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики : монографія / М. Г. Патей-Братасюк, В. Д. Гвоздецький, О. Г. Мурашин та ін. ; за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Видавництво Європейського університету, 2010. 536 с.
4. Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки. Право України. 2010. № 5. С. 64–75.
5. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 2 : Від доктрини – до принципу. 885 с.
6. Градова В. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2012. 248 с.

7. Гуцуляк Ю. В. Верховенство Конституції як фундаментальний принцип правопорядку у нормативістській правовій доктрині. Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки. 2022. № 11(22). С. 29–34. URL: <https://journals-lute.lviv.ua>.
8. Гордієнко Д. Принцип верховенства права в українському законодавстві. У: Роль практики Європейського суду з прав людини в утвердженні принципу верховенства права : матеріали круглого столу / за ред. І. Г. Оборотова. Миколаїв, 2016. 53 с. С. 18–22.
9. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 19 с.
10. Козюбра М. Верховенство права і Україна. Право України. 2012. № 1–2. С. 30–63.
11. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. KELM (Республіка Польща). 2020. № 4 (32), vol. 2. С. 203–209.
12. Шевцова А. Співіснування позитивізму та юснатуралізму в українській правовій традиції XIX – поч. XX ст. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 5. С. 56–59.
13. Чепульченко Т. О. Принцип верховенства права як відображення генезису прав людини в сучасній правовій державі. URL: <https://www.nbuv.gov.ua>.
14. Шевчук С. Доктрина верховенства права і конституціоналізму: історична генеза і співвідношення. Право України. 2010. № 3. С. 52–61.
15. Гаудер П. Верховенство права в реальному світі / пер. з англ. Д. Вовка, В. Гончарова, К. Горобця та ін. ; кер. проекту Д. Лученко ; наук. ред. Д. Вовк. Харків : Право, 2018. 392 с.
16. Бікс Брайан. Теорія природного права. У: Філософія права / пер. з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. 1254 с. С. 20–36.
17. Шумак І. О. Теорія природного права Станіслава Оріховського. Держава і право. Щорічник наук. праць молодих вчених. Київ : Ін Юре, 1999. Вип. 2. С. 33–37.
18. Алексі Р. Існування прав людини. Право України. 2011. № 8. С. 121–130.
19. Вовк Д. Правова традиція: підходи до розуміння. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 23. С. 3–15.
20. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12. Київ, 2008. 196 с.
21. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 223 с.
22. Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П. та ін. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. 214 с.
23. Аркас М. М. Історія України-Русі. Київ, 1991. 456 с.
24. Шевцова А. В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції : дис. ... докт. філософії : 081 – право. Київ, 2024.
25. Серьогін С. В. Верховенство права в Україні : проблеми розуміння та застосування : монографія. Дніпропетровськ : Грані, 2014. 124 с.
26. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Львів, 2013. 199 с.
27. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави та права України : навч. посіб. / за заг. ред. чл.-кор. АПН України, проф. Ю. Кондратьєва. Київ : Україна, 2000. 429 с.
28. Дорошенко Д. Нариси історії України : у 2 т. Вид. 2. Мюнхен, 1992. 349 с.
29. Кашуба М. В. та ін. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. Львів : Логос, 1998. 238 с.
30. Орлик П. Вивід прав України. У: Історія філософії України : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. 560 с. С. 148–153.
31. Драгоманов М. Проект Статуту спілки «Вільний Союз». У: Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 896–988.
32. Грушевський М. Історія України-Руси : у 6 т. Київ, 1993. Т. III. 503 с.
33. Захарченко П. П. Історія українського права : навч. посіб. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 436 с.

References:

1. Averianov, V. B. (2006). Pryntsyp verkhovenstva prava v novii administratyvno-pravovii doktryni [The Principle of the Rule of Law in the New Administrative-Legal Doctrine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, No. 1, pp. 3–8. [in Ukrainian].

2. Bordun-Komar, N. I. (2020). Pryntsyp verkhovenstva prava yak metod efektyvnoho sudovoho zakhystu prav liudyny v Ukraini [The Principle of the Rule of Law as a Method of Effective Judicial Protection of Human Rights in Ukraine]. *Sciences of Europe*, Vol. 2, No. 61, Praha (Czech Republic), pp. 32–34. [in Ukrainian].
3. Patei-Bratasiuk, M. H., Hvozdettskyi, V. D., Murashyn, O. H., et al. (2010). *Verkhovenstvo prava: tradytsiia doktryny i potentsial praktyky* [Rule of Law: Tradition of Doctrine and Potential of Practice]. (M. H. Patei-Bratasiuk, Ed.). Kyiv: Vydavnytstvo Yevropeiskoho Universytetu. 536 p. [in Ukrainian].
4. Holovatyi, S. (2010). Verkhovenstvo prava, abo zh pravovladdia: vkortre pro doktrynalni manivtsi vitchyznianoï nauky [Rule of Law, or the Rule of Lawfulness: Once Again on Doctrinal Dead Ends of Domestic Scholarship]. *Pravo Ukrainy*, No. 5, pp. 64–75. [in Ukrainian].
5. Holovatyi, S. P. (2006). *Verkhovenstvo prava* [Rule of Law]: Monograph in 3 vols. Kyiv: Feniks. Vol. 2: *Vid doktryny – do pryntsypu* [From Doctrine to Principle]. 885 p. [in Ukrainian].
6. Hradova, V. (2012). Ideia verkhovenstva prava v ukrainskii pravovii tradytsii [The Idea of the Rule of Law in the Ukrainian Legal Tradition]: PhD Thesis (Law), 12.00.12. Kyiv. 248 p. [in Ukrainian].
7. Hutsuliak, Yu. V. (2022). Verkhovenstvo Konstytutsii yak fundamentalnyi pryntsyp pravoporiadku u normatyvistskii pravovii doktryni [Supremacy of the Constitution as a Fundamental Principle of Legal Order in the Normativist Legal Doctrine]. *Visnyk LTEU. Yurydychni nauky*, No. 11(22), pp. 29–34. Retrieved from: <https://journals-lute.lviv.ua> [in Ukrainian].
8. Hordiienko, D. (2016). Pryntsyp verkhovenstva prava v ukrainskomu zakonodavstvi [The Principle of the Rule of Law in Ukrainian Legislation]. In I. H. Oborotov (Ed.), *Rol praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny v utverdzhenni pryntsypu verkhovenstva prava* [The Role of the ECtHR Case Law in Establishing the Rule of Law]: Round Table Proceedings (Mykolaiv), pp. 18–22. 53 p. [in Ukrainian].
9. Yevtoshuk, Yu. O. (2015). Pryntsyp proportsiinosti yak neobkhidna skladova verkhovenstva prava [The Principle of Proportionality as a Necessary Element of the Rule of Law]: PhD Thesis Abstract (Law), 12.00.01. Kyiv. 19 p. [in Ukrainian].
10. Koziubra, M. (2012). Verkhovenstvo prava i Ukraina [The Rule of Law and Ukraine]. *Pravo Ukrainy*, No. 1–2, pp. 30–63. [in Ukrainian].
11. Shevtsova, A. (2020). Vidrodzhennia ta rozvytok natsionalnoi pravovoi tradytsii yak zasada pravovoho reformuvannia suchasnoi Ukrainy [Revival and Development of the National Legal Tradition as a Basis for Legal Reform in Modern Ukraine]. *KELM* (Republic of Poland), No. 4 (32), Vol. 2, pp. 203–209. [in Ukrainian].
12. Shevtsova, A. (2019). Spivisnuvannia pozytyvizmu ta yusnaturalizmu v ukrainskii pravovii tradytsii XIX – poch. XX st. [Coexistence of Positivism and Jusnaturalism in the Ukrainian Legal Tradition of the 19th – Early 20th Centuries]. *Poryvniialno-analitychne pravo*, No. 5, pp. 56–59. [in Ukrainian].
13. Chepulchenko, T. O. (2025). Pryntsyp verkhovenstva prava yak vidobrazhennia henezysu prav liudyny v suchasniï pravovii derzhavi [The Rule of Law Principle as a Reflection of the Genesis of Human Rights in a Modern Rule-of-Law State]. Retrieved from: <https://www.nbu.gov.ua> [in Ukrainian].
14. Shevchuk, S. (2010). Doktryna verkhovenstva prava i konstytutsionalizmu: istorychna geneza i spivvidnoshennia [The Doctrine of the Rule of Law and Constitutionalism: Historical Genesis and Correlation]. *Pravo Ukrainy*, No. 3, pp. 52–61. [in Ukrainian].
15. Gauder, P. (2018). *Verkhovenstvo prava v realnomu sviti* [The Rule of Law in the Real World]. (D. Vovk, V. Honcharov, K. Horobets, et al., Trans.; D. Luchenko, Project Lead; D. Vovk, Scientific Ed.). Kharkiv: Pravo. 392 p. [in Ukrainian].
16. Bix, B. (2007). Teoriia pryrodnoho prava [Natural Law Theory]. In *Filosofia prava* [Philosophy of Law]. Kyiv: Osnovy (Solomiia Pavlychko Publishing). pp. 20–36 (of 1254 p.). [in Ukrainian].
17. Shumak, I. O. (1999). Teoriia pryrodnoho prava Stanislava Orikhovskoho [Stanislav Orikhovskiy's Theory of Natural Law]. *Derzhava i pravo. Shchorichnyk nauk. prats molodykh vchenykh*, Issue 2, Kyiv: In Yure, pp. 33–37. [in Ukrainian].
18. Alexy, R. (2011). Isnuvannia prav liudyny [The Existence of Human Rights]. *Pravo Ukrainy*, No. 8, pp. 121–130. [in Ukrainian].
19. Vovk, D. (2012). Pravova tradytsiia: pidkhody do rozuminnia [Legal Tradition: Approaches to Understanding]. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia*, Issue 23, pp. 3–15. [in Ukrainian].
20. Popadynets, H. O. (2008). Ukrainskyi svitohliadno-filosofskyi humanizm yak zasada rozvytku ukrainskoi pravovoi kultury [Ukrainian Worldview-Philosophical Humanism as a Basis for the

- Development of Ukrainian Legal Culture]: PhD Thesis (Philosophy), 12.00.12. Kyiv. 196 p. [in Ukrainian].
21. Miroshnychenko, M. I., & Miroshnychenko, V. I. (2001). *Istoriia vchen pro derzhavu i pravo* [History of Doctrines of State and Law]: Textbook. Kyiv: Atika. 223 p. [in Ukrainian].
 22. Shevchenko, O. O., Vovk, O. Y., Kapeliushnyi, V. P., et al. (2001). *Istoriia ukrainskoho prava* [History of Ukrainian Law] / ed. by O. O. Shevchenko. Kyiv: Olan. 214 p. [in Ukrainian].
 23. Arkas, M. M. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusi* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv. 456 p. [in Ukrainian].
 24. Shevtsova, A. V. (2024). *Spivvidnoshennia prava ta zakonu v ukrainskii pravovii tradytsii* [The Relationship between Law and Statute in the Ukrainian Legal Tradition]: Doctor of Philosophy Thesis, 081 – Law. Kyiv. [in Ukrainian].
 25. Serohin, S. V. (2014). *Verkhovenstvo prava v Ukraini: problemy rozuminnia ta zastosuvannia* [The Rule of Law in Ukraine: Problems of Understanding and Application]: Monograph. Dnipropetrovsk: Hrani. 124 p. [in Ukrainian].
 26. Khvoinytska, Kh. M. (2013). *Lehitymatsiia pryrodnoho prava v Ukraini ta yevropeiskayus naturalistychna tradytsiia* [The Legitimation of Natural Law in Ukraine and the European Jusnaturalist Tradition]: PhD Thesis (Philosophy), 09.00.05. Lviv. 199 p. [in Ukrainian].
 27. Kuzmynets, O., Kalynovskyi, V., & Dihtiar, P. (2000). *Istoriia derzhavy ta prava Ukrainy* [History of the State and Law of Ukraine]: Textbook / under the general editorship of Acad. of Ped. Sci. of Ukraine, Prof. Yu. Kondratiev. Kyiv: Ukraina. 429 p. [in Ukrainian].
 28. Doroshenko, D. (1992). *Narysy istorii Ukrainy* [Essays on the History of Ukraine]: In 2 vols., 2nd ed. Munich. 349 p. [in Ukrainian].
 29. Kashuba, M. V., et al. (1998). *Problema liudyny v ukrainskii filosofii XVI–XVIII st.* [The Human Problem in Ukrainian Philosophy of the 16th–18th Centuries]. Lviv: Lohos. 238 p. [in Ukrainian].
 30. Orlyk, P. (1993). *Vyvid prav Ukrainy* [Exposition of the Rights of Ukraine]. In *Istoriia filosofii Ukrainy: khrestomatiia* [History of Philosophy of Ukraine: A Reader] / comp. M. F. Tarasenko, M. Yu. Rusyn, A. K. Bychko, et al. Kyiv: Lybid, pp. 148–153 (of 560 p.). [in Ukrainian].
 31. Drahomanov, M. (2008). *Proekt Statutu spilky “Vilnyi Soiuz”* [Draft Statute of the “Free Union” Association]. In *Antolohiia liberalizmu. Polityko-pravnychi vchennia ta verkhovenstvo prava* [Anthology of Liberalism. Political-Legal Doctrines and the Rule of Law]. Kyiv: Knyhy dlia biznesu, pp. 896–988. [in Ukrainian].
 32. Hrushevskyi, M. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]: In 6 vols. Kyiv. Vol. III. 503 p. [in Ukrainian].
 33. Zakharchenko, P. P. (2019). *Istoriia ukrainskoho prava* [History of Ukrainian Law]: Textbook. Kyiv: Vydavnychi Dim “Osvita Ukrainy”. 436 p. [in Ukrainian].

Makarova O. V. Substantive components of the principle of the rule of law as an integral part of the Ukrainian legal tradition

This article reveals the problem of the substantive components of the principle of the rule of law in the context of the Ukrainian legal tradition. A historical-legal approach is applied, which allows us to trace how individual fragments, components, ideas, provisions, and principles included in the content of the principle of the rule of law developed in the continuity of the national legal tradition. It is emphasized that the principle of the rule of law is a multifaceted, very rich phenomenon in content. It is not a static phenomenon, but a dynamic, changing, open to innovations. It is found that the national legal tradition is capable of significantly influencing the legal development of the people, determining its directions and priorities.

It is substantiated that, starting from the era of princely Ukraine, in the legal culture of the ancient Ukrainians, certain aspects of the content of the rule of law began to be developed. In particular, in legal custom, searches were made for an equal measure of justice for subjects of law, the principle of unity of law and morality was affirmed, the principle of the common good was laid at the basis of law, good faith and wisdom were valued.

A number of monuments of legal culture contain the ideas of natural law, a fair trial, a just prince, responsibility for the fate of the people, the duty to protect subjects, respect their life and dignity, etc. These ideas, related to the content of the rule of law, developed in the context of the jusnaturalistic paradigm, which will remain the basis of the legal development of Ukrainians in subsequent eras.

In the Lithuanian-Rus and Cossack states, such substantive components of the rule of law will be developed as: the principle of inalienable natural rights of the people and man, the principle of a just

ruler, a fair court, the principle of respect for human dignity and national identity, etc. In the era of the loss of state independence, the development of the problem of the rule of law continued to develop unofficially. Now it is important to use these valuable achievements of the national legal tradition in legal reform.

Key words: *law, morality, jusnaturalism, natural human rights, rule of law, national legal tradition, principles of law, universal human values, legal reforms.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025

УДК 352.07:342.553 (477)

DOI 10.31392/NPU-nc.series18.2025.47.07

Савчук О. О., Самойлова А. Р., Вареник О. В.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ ДОВКІЛЛЮ, СПРИЧИНЕНУ ВОЄННИМИ ДІЯМИ

У статті здійснено комплексне дослідження правових, інституційних та методологічних засад фіксації, кваліфікації й відшкодування екологічної шкоди, завданої лісовим екосистемам і біорізноманіттю України внаслідок збройної агресії російської федерації. Проаналізовано взаємозв'язок між міжнародним гуманітарним та екологічним правом, визначено основні недоліки чинного національного законодавства та його невідповідність міжнародним стандартам. Значну увагу приділено правовій природі екоциду та порівнянню українського визначення цього злочину, закріпленого у положеннях чинного Кримінального кодексу України, з дефініцією, запропонованою Незалежною експертною групою (Independent Expert Panel). Підкреслено необхідність гармонізації кримінально-правового регулювання для забезпечення участі України у формуванні міжнародного механізму притягнення до відповідальності за шкоду довкіллю, завдану в умовах воєнного стану. Оцінено сучасні державні підходи до фіксації збитків, передбачені Постановою Кабінету Міністрів України №326 від 20 березня 2022 року, та проаналізовано обмеження чинних методик розрахунку шкоди лісовому фонду й об'єктам природно-заповідного фонду. Обґрунтовано доцільність переходу від компенсаційного підходу до моделі «зелених репарацій», орієнтованої на відновлення екосистемних функцій, кліматичну адаптацію та збереження біорізноманіття. Визначено роль Міжнародного реєстру збитків (RD4U) як ключового інституційного елементу системи екологічної відповідальності. Реалізація запропонованих у статті підходів сприятиме формуванню сучасного механізму правової відповідальності у сфері захисту довкілля, заснованого на принципах сталого розвитку, справедливості та відповідності європейським екологічним стандартам.

Ключові слова: екоцид, екологічна шкода, воєнний стан, воєнні дії, екологічна відповідальність, біорізноманіття.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку екологічного права Україна стикається з безпрецедентними викликами, спричиненими широкомасштабною збройною агресією з боку російської федерації. За підрахунками Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, станом на 2024 рік зафіксовано понад 6000 випадків порушень у сфері екологічної безпеки, а загальна шкода, завдана довкіллю, перевищує 2,6 трильйона гривень [24]. Водночас, за інформацією Міністерства оборони України, лише внаслідок обстрілів об'єктів оборонної інфраструктури екологічні збитки оцінюються у 367 млрд гривень (приблизно 9 млрд доларів США) [20].

Такі масштаби свідчать про системний характер екологічних наслідків воєнних дій: руйнування лісових масивів, деградацію земель, забруднення водних об'єктів, ґрунтів і атмосферного повітря, а також пошкодження територій природно-заповідного фонду. Це вказує на те, що проблема охорони довкілля в умовах воєнного стану виходить за межі внутрішньодержавного регулювання та набуває міжнародного виміру, зокрема у контексті кваліфікації таких діянь як екоцид.

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває створення ефективних правових механізмів фіксації екологічних порушень, визначення правових наслідків завданої шкоди та забезпечення її належного відшкодування. Вирішення цих питань є одним із ключових завдань сучасної української юридичної науки, спрямованої на утвердження принципу екологічної відповідальності та забезпечення сталого відновлення природного середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання охорони довкілля, правового регулювання екологічної безпеки та відшкодування шкоди традиційно перебувають у центрі уваги української правової науки. Значний внесок у розвиток теорії екологічної відповідальності зробили Андрейцев В.І., який у своїх роботах обґрунтував необхідність створення ефективного

механізму юридичної відповідальності за порушення природоохоронного законодавства, та Бобкова А.Г., що досліджувала питання екологічної безпеки та державної політики у сфері охорони довкілля. Малишева Н.Р. розвивала концепція еколого-правової відповідальності як комплексного інституту, що охоплює цивільно-правові, адміністративні та кримінально-правові аспекти. Окремі питання компенсації екологічних збитків висвітлювали Краснова М.В. та Шемшученко Ю.С., які наголошували на потребі імплементації міжнародних стандартів.

Попри активні наукові дослідження, питання правового режиму відшкодування екологічної шкоди, завданої довкіллю під час воєнного стану, залишаються малодосліджуваними. Навіть після ухвалення у 2022 році нових методик розрахунку збитків, науковці, зокрема, Кравченко С.М. і Гетьман О.О., звертають увагу на їхню недостатню юридичну визначеність та відсутність комплексного підходу до фіксації порушень у період воєнних дій. Недостатньо врегульованими залишаються питання взаємодії державних органів України з Міжнародним реєстром збитків (RD4U) і гармонізації національного підходу з міжнародними екологічними стандартами.

Відтак, **метою** статті є комплексний аналіз національних і міжнародно-правових механізмів фіксації, кваліфікації та відшкодування шкоди, завданої лісовим екосистемам і біорізноманіттю України внаслідок воєнних дій, а також пропозицій щодо вдосконалення правозастосовної практики у цій сфері.

Для досягнення поставленої мети у статті визначено такі основні завдання:

1. Проаналізувати правову кваліфікацію дій, що спричиняють масове знищення лісів та біорізноманіття, зокрема у контексті застосовування статті 441 Кримінального кодексу України;
2. Здійснити критичний аналіз чинних методик визначення екологічних збитків для виявлення їхніх недоліків та обмежень;
3. Дослідити правовий режим функціонування Міжнародного реєстру збитків (RD4U) та механізми взаємодії українських органів влади з цією інституцією;
4. Сформулювати пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства у напрямі відновлення екосистемних функцій і впровадження принципів сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Проблематика екологічної злочинності залишається дискусійною через відсутність єдиного визначення цього поняття. Як зазначає Марич Х. та Погорілець М., екологічні злочини доцільно розглядати як навмисні суспільно небезпечні діяння, що порушують екологічні норми в умовах воєнного стану та мають ознаки злочинів проти миру і безпеки людства [19, ст. 281]. Дещо схожу позицію висловлює Макаренко О.Ю. та Макаренко Н.А., підкреслюючи, що в умовах збройної агресії екологічна злочинність набуває безпекового виміру, оскільки її наслідки створюють довготривалу загрозу екосистемній стабільності [18, ст. 206].

У цьому контексті Програма ООН з навколишнього середовища (далі по тексті – UNEP) визначає екологічні злочини як незаконні дії, що завдають шкоди навколишньому середовищу й спрямовані на отримання вигоди шляхом експлуатації чи пошкодження природних ресурсів. Європейська комісія, своєю чергою, відносить до них суспільно небезпечні діяння, що порушують норми екологічного законодавства і підлягають кримінально-правовій відповідальності, включно з пов'язаними злочинами.

Таким чином, екологічна злочинність постає як форма суспільно небезпечної діяльності, що поєднує шкоду довкіллю з економічною вигодою, а в окремих випадках – із транснаціональним характером.

Як слушно зазначає Кирєєва І.В., правова відповідальність за шкоду довкіллю, заподіяну військовими діями, має ґрунтуватись на принципах повного відшкодування та міжнародних стандартах репарацій [17, ст. 183]. Водночас, Духневич А.В. та Карпінська Н.В. наголошують на тому, що воєнна екологічна шкода є багатовимірним явищем, яке охоплює як прямі, так і опосередковані наслідки військової діяльності [15, ст. 349]. Відтак, до прямих можна віднести фізичне знищення та забруднення природних об'єктів (лісових масивів, земельних угідь, водних екосистем), а також руйнування критичної інфраструктури, що призводить до масштабних викидів небезпечних речовин і деградацію довкілля. Показовим прикладом є підрив Каховської гідроелектростанції у червні 2023 року, який спричинив катастрофічну екологічну деградацію [5].

Поряд із цим слід враховувати непрямі, дифузні та довгострокові наслідки воєнних дій – порушення системи екологічного управління, деградацію моніторингових програм, зміну землекористування та втрату екосистемних послуг [11].

На нашу думку, правове поняття воєнної екологічної шкоди має бути достатньо широким, щоб охоплювати не лише локалізовані випадки знищення природних ресурсів, але й тривалі процеси деградації довкілля, які визначають реальну вартість відновлення та формують основу для вимог про репарації – тобто повне відшкодування екологічних збитків, а не лише їхню грошову компенсацію.

Завдана лісам та біосфері шкода виходить далеко за межі втрати деревної маси. Вона охоплює деградацію ґрунтів, зміну гідрологічних режимів унаслідок пожеж, обстрілів та вибухів, а також незворотну втрату біорізноманіття. Науковці наголошують на синергетичному ефекті, коли наслідки бойових дій накладаються на вже наявні антропогенні фактори та зміни клімату, посилюючи їхню руйнівну дію [14, ст. 87]. Таке поєднання загроз зумовлює не лише екологічні, а й економічні та соціальні витрати у довгостроковій перспективі.

Відтак, воєнна екологічна шкода постає на перетині міжнародного гуманітарного та міжнародного екологічного права, що обумовлює необхідність їхньої системної інтеграції для забезпечення належної кваліфікації, фіксації та відшкодування завданих збитків.

Проблема правової кваліфікації масового знищення довкілля в умовах збройного конфлікту залишається однією з найскладніших у міжнародному кримінальному праві. Вона концентрується навколо концепції екоциду, що розглядається як потенційний п'ятий міжнародний злочин поряд із геноцидом, злочинами проти людяності, воєнними злочинами та агресією.

Міжнародна ініціатива з кодифікації екоциду, започаткована Stop Ecocide Foundation, отримала значну підтримку серед держав, юристів та науковців загалом. У 2021 році Незалежна експертна група з визначення екоциду (Independent Expert Panel) запропонувала таку дефініцію: «екоцид – це незаконні або свавільні дії, вчинені зі знанням того, що існує значна ймовірність серйозної, широкомасштабної або довготривалої шкоди довкіллю» [7]. Ключовим елементом цієї дефініції є характеристика дій як «безрозсудних», тобто, вчинених із явним нехтуванням шкоди, що є надмірною порівняно з очікуваними вигодами. Такий підхід відображає логіку міжнародного екологічного права, заснованого на принципі збалансування економічного розвитку та охорони довкілля.

Разом із тим, як зазначає Кевін Джон Хеллер, подібне формулювання має і практичні вади [1]. Вимога доведення «знання» про наслідки створює труднощі для прокурорів, а оцінка «безрозсудності» є значною мірою суб'єктивною. В результаті це ускладнює притягнення до відповідальності навіть за масштабну екологічну шкоду, спричинену військовими діями [3].

Слід відрізнити екоцид від уже існуючого у Римському статуті Міжнародного кримінального суду злочину проти довкілля (ст. 8 п. 2 (b) (iv)), який охоплює лише випадки «широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди» [4]. Практика показала, що цей потрібний поріг є надмірно високим, і фактично блокує застосування норми навіть у ситуаціях очевидної екологічної катастрофи. Як зазначають Марич Х. та Погорілець М., кодифікація екоциду могла б заповнити цю прогалину, створивши дієвий механізм притягнення до відповідальності за масове заподіяння шкоди довкіллю внаслідок воєнних дій, яка не завжди досягає «кумулятивного порогу» статті 8 [19, ст. 282].

В українському законодавстві екоцид визначений у статті 441 Кримінального кодексу України як масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу. Втім, науковці зауважують, що це визначення має суто національний характер і не узгоджується з міжнародними стандартами.

Відтак, для ефективної імплементації екоциду як міжнародного злочину необхідна гармонізація національного кримінального законодавства із запропонованими дефініціями, що сприятиме участі України у формуванні глобального механізму притягнення до відповідальності за масові екологічні правопорушення, вчинені в умовах воєнного стану.

Водночас, ефективність реалізації принципу екологічної відповідальності залежить не лише від належної правової кваліфікації діянь, але й від здатності держави забезпечити точну фіксацію, документацію та оцінку завданої довкіллю шкоди.

Станом наразі, фіксація шкоди, завданої довкіллю України внаслідок збройної агресії, ґрунтується на Постанові Кабінету міністрів України №326 від 20.03.2022 року, що визначає порядок збору та узагальнення даних про збитки, зокрема екологічного характеру [22]. Відповідальними суб'єктами є Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Державна екологічна інспекція, а також місцеві військові адміністрації.

Безпосередня фіксація здійснюється за інцидентно-орієнтованим підходом, тобто через документування окремих випадків шкоди (обстріли, пожежі, руйнування тощо). Така модель є ефективною для оперативного реагування та компенсації безпосередніх втрат, проте, на нашу думку, він не забезпечує повного врахування довгострокових процесів деградації екосистем.

Як зазначається у звіті Conflict and Environment Observatory «Assessing environment damage in Ukraine», інцидентна фіксація даних має бути доповнена системним екологічним моніторингом, який охоплює зміни у біорізноманітті, стані лісового покриву та водних ресурсів у часовій динаміці [11].

Подібні висновки містяться у матеріалах UNEP, де підкреслюється, що довгострокове оцінювання шкоди є ключовим елементом майбутніх екологічних репарацій.

Крім того, згідно з аналітичним оглядом Esoaction «Як російська армія шкодила довкіллю України у 2024 році», наявні державні механізми збору даних не враховують накопичувальний ефект руйнувань і потребують модернізації для цілей міжнародного правого доведення збитків [16].

Наявні національні методики оцінки збитків орієнтовані переважно на відшкодування економічних втрат у мирний час і не враховують масштабності воєнних екологічних руйнувань.

Методика визначення шкоди лісовому фонду, затверджена наказом Міндовкілля № 414 від 05.10.2022 року, передбачає розрахунок втрат через норматив збитків (Н) та коефіцієнт продуктивності лісів (К) [21]. Цей підхід є прикладом економічного редукціонізму. Він ефективно оцінює втрати лісгосподарського виробництва (компенсаційний підхід), але не здатний адекватно оцінити повну екологічну шкоду. Це стосується втрати критично важливих екосистемних послуг, таких як вуглецеве депонування (що має кліматичне значення), водорегулюючі функції, а також вартість середовища існування для біорізноманіття. Вартість повного екологічного відновлення, яке є кінцевою метою процесу відновлення, значно перевищує оцінку втраченої деревини, розрахованої за нормативними таксами. Хоча загальні збитки включають соціальну, екологічну та економічну складові, механізм точного обрахунку екологічних збитків (Прек, Рпзф) все ще значною мірою залежить від нормативних такс [13, ст. 91].

Оцінка шкоди природно-заповідному фонду біорізноманіттю здійснюється на підставі постанови Кабінету міністрів України № 575 від 10.05.2022 року, яка базується на застарілих таксах. Як підкреслюють Марич Х. та Погорілець М., ці норми не враховують ні сучасної вартості репараційного відновлення, ні втрат унціального біорізноманіття, що не має ринкової оцінки [19, ст. 283].

Отже, чинні методики є приданими для компенсації локальних втрат, але недостатніми для обґрунтування повної репарації. Для цього, на нашу думку, необхідна інтеграція методів оцінки еко системних послуг та уніфікація із міжнародними стандартами екологічного аудиту, що застосовуються у практиці ООН та ЄС [6].

Національний механізм відшкодування екологічної шкоди в Україні перебуває на стадії становлення. Нині основним інструментом є судове стягнення збитків у господарських судах, однак кількість таких позовів не відповідає масштабам завданої шкоди. Це свідчить про відсутність системного компенсаційного механізму, який би враховував особливості воєнного контексту та масштабність екологічних втрат [2].

Перспективним джерелом фінансування екологічного відновлення є конфісковані активи РФ та пов'язаних осіб. Законопроект № 13268 пропонує спрямувати такі кошти на відновлення критичної інфраструктури та екосистем, водночас забезпечуючи дотримання процесуальних

гарантій, щоб мінімізувати ризики успішного оскарження конфіскацій у міжнародних юрисдикціях [23].

У межах державної політики зеленого відновлення пріоритетом є використання цих ресурсів у рамках Ukraine Plan, що передбачає узгодження з Європейським зеленим курсом і реформами у сферах екологічної безпеки, промислового забруднення та поводження з відходами [10].

Створення Реєстру збитків, завданих агресією РФ проти України під егідою Ради Європи стало першим міжнародним інституційним кроком до запровадження компенсаційного механізму [8]. Включення категорії «екологічна шкода» до форм подання заяв забезпечило міжнародне визнання масового завдання шкоди довкіллю під час воєнних дій як предмета репарацій.

З огляду на історичний досвід Компенсаційної комісії ООН, створеної після війни в Перській затоці 1991 року, механізм для України має бути більш комплексним. Як наголошує Wenning R. J., Tomasi T. D. Майбутня система повинна враховувати не лише очищення й відновлення довкілля, а й довгострокові кліматичні ризики та втрату екосистемних послуг [12].

Концепція зелених репарацій відображає перехід від традиційного компенсаційного підходу до моделі сталого відновлення. Йдеться не лише про покриття збитків, а й про фінансування проектів, що сприятимуть кліматичній стійкості, біорізноманіттю та екологічній трансформації економіки.

Президентом України неодноразово підкреслювалось, що «зелена реконструкція» є складовою справедливого та сталого відновлення держави. У цьому контексті реалізація зелених репарацій має відбуватись із урахуванням принципів EU Green Deal, концепції «планетарних меж» та підходів Принципів ILC PERAC щодо захисту довкілля під час конфліктів [9].

Таким чином, зелені репарації мають подвійний ефект: вони не лише компенсують втрати, а й створюють основу для глибокої трансформації держави, поєднуючи механізми міжнародного права, кліматичної політики та економічної реконструкції.

Висновки та пропозиції. На підставі викладеного можна дійти висновку про те, що система правового реагування на екологічні наслідки воєнних дій перебуває на етапі глибинної трансформації. Для ефективного реагування на екологічні наслідки воєнного стану Україна потребує переходу від фрагментарного компенсаційного підходу до комплексної моделі зелених репарацій, що поєднує юридичну, методологічну та інституційну трансформацію.

Передусім необхідно гармонізувати національне визначення екоциду з міжнародними ініціативами Independent expert panel і пропозиціями щодо внесення цього злочину до Римського статуту. Такий крок на нашу думку, посилить позицію України в міжнародних судових процесах і створить прецедент криміналізації масового знищення або забруднення довкілля внаслідок воєнних дій.

Методики оцінки шкоди довкіллю потребують повної ревізії – замість розрахунків економічних втрат слід впровадити підхід оцінки екосистемних послуг, включаючи вартість кліматичної адаптації та відновлення біорізноманіття.

Водночас, Реєстр збитків (RD4U) має бути розширений до повноцінного компенсаційного механізму з прозорими процедурами розподілу коштів і залученням наукової експертизи.

Нарешті, на законодавчому рівні варто закріпити концепцію зелених репарацій, спрямовуючи міжнародні й конфісковані ресурси на проекти сталого відновлення, інтегровані з принципами EU Green Deal, «планетарних меж» і цілей кліматичної нейтральності.

Реалізація цих пропозицій дозволить Україні сформувати сучасну модель екологічної відповідальності, що поєднає принципи справедливості, відновлення й сталого розвитку.

Використана література:

1. Heller, K. J. Skeptical Thoughts on the Proposed Crime of “Ecocide” (That Isn’t). *Opinio Juris*. 23.06.2021. URL: <https://opiniojuris.org/2021/06/23/skeptical-thoughts-on-the-proposed-crime-of-ecocide-that-isnt/> (date of access: 11.10.2025).

2. Izarova, I., Hartman, Yu., Nate, S. War damages compensation: a case study on Ukraine. *F1000Res*. 2023. Vol. 12. DOI: 10.12688/f1000research.136162.1. URL: <https://f1000research.com/articles/12-1250/v1> (date of access: 09.10.2025).
3. Killean, R. The Benefits, Challenges, and Limitations of Criminalizing Ecocide. *IPI Global Observatory*. 30.03.2022. URL: <https://theglobalobservatory.org/2022/03/the-benefits-challenges-and-limitations-of-criminalizing-ecocide/> (date of access: 09.10.2025).
4. Killean, R., Damien, S. A critical defence of the crime of ecocide. *Environmental Politics*. April 2025. DOI: 10.1080/09644016.2025.2492441. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09644016.2025.2492441> (date of access: 05.10.2025).
5. Kroll, S., Flamm, P. A Green Recovery for Ukraine: How to Avoid the Trap of Green Colonialism?. *PRIF BLOG*. 18.04.2024. URL: <https://blog.prif.org/en/2024/04/18/a-green-recovery-for-ukraine-how-to-avoid-the-trap-of-green-colonialism/> (date of access: 06.10.2025).
6. Leal Filho, W., Eustachio, J. H. P. P., Fedoruk, M., Lisovska, T. War in Ukraine: an overview of environmental impacts and consequences for human health. *Frontiers in Sustainable Resource Management*. 19 July 2024. Vol. 3. DOI: 10.3389/fsrma.2024.1423444. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/sustainable-resource-management/articles/10.3389/fsrma.2024.1423444/full> (date of access: 09.10.2025).
7. Promise Institute for Human Rights (UCLA) Group of Experts. *Proposed Definition of Ecocide*. April 9 2021. Retrieved from <https://ecocidelaw.com/wp-content/uploads/2022/02/Proposed-Definition-of-Ecocide-Promise-Group-April-9-2021-final.pdf> (date of access: 11.10.2025).
8. Рада Європи. Register of Damage for Ukraine [Електронний ресурс]. Гаага, [б. д.]. URL: <https://www.rd4u.coe.int/en/> (date of access: 11.10.2025).
9. Report of the International Law Commission: Seventy-third session (18 April–3 June and 4 July–5 August 2022) / United Nations, General Assembly, Seventy-seventh Session. New York, 2022. Supplement No. 10 (A/77/10). URL: <https://docs.un.org/en/A/77/10> (date of access: 13.10.2025).
10. Ukraine Plan 2024–2027 [Електронний ресурс]. *Уряд України*. Київ, 2024. 342 с. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/ukraine-facility-plan.pdf> (date of access: 12.10.2025).
11. Weir, D., Denisov, N. Assessing Environmental Damage in Ukraine : Input to AN ENVIRONMENTAL COMPACT FOR UKRAINE: A Green Future: Recommendations for Accountability and Recovery by the High-Level Working Group on the Environmental Consequences of the War. Conflict and Environment Observatory (CEOBS), Zoi Environment Network. 2024. URL: <https://ceobs.org/wp-content/uploads/2024/02/Assessing-Environmental-Damage-in-Ukraine.pdf> (date of access: 05.10.2025).
12. Wenning, R. J., Tomasi, T. D. Using US Natural Resource Damage Assessment to understand the environmental consequences of the war in Ukraine. *Integr Environ Assess Manag*. 2023. Vol. 19, No. 2. P. 366–375. DOI: 10.1002/ieam.4716 (date of access: 11.10.2025).
13. Бублик, М. І., Коропецька, Т. О. Аналіз методів економічної оцінки збитків, завданих лісовому господарству надзвичайними ситуаціями техногенного характеру. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. 2008. С. 71–78. URL: https://vlp.com.ua/files/11_33.pdf (date of access: 15.10.2025).
14. Дідух Я. П. Про наукові засади розроблення методики оцінювання збитків, завданих воєнними діями природним екосистемам. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 12. С. 87–96. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/610> (date of access: 11.10.2025).
15. Духневич А. В., Карпінська Н. В. Екологічні наслідки війни: оцінка впливу відходів на навколишнє середовище. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 347–352. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/323616> (date of access: 10.10.2025).
16. Екодія. Як російська армія шкодила довкіллю України у 2024 році? *Екодія*. 2025. 4 лют. URL: <https://ecoaction.org.ua/iak-rosarmii-shkodyla-dovkilliu-ukrainy-2024.html> (date of access: 08.10.2025).
17. Кирєєва І. В. Проблеми відповідальності за екологічну шкоду, заподіяну країною-агресором військовою агресією. *Право і Безпека*. 2023. Т. 90, № 3. С. 179–189. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/706> (date of access: 11.10.2025).
18. Макаренко Н. А., Макаренко О. Ю. Правове забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Т. 2, № 82. С. 201–209. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/304730> (date of access: 12.10.2025).

19. Марич Х., Погорілець М. Юридична відповідальність за воєнні злочини проти довкілля. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. Т. 10, № 1(37). С. 279–286. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/jun/30642/42.pdf> (date of access: 11.10.2025).
20. Міністерство оборони України. Обстріли об'єктів Міноборони завдали екології збитків на 367 млрд грн. 2025. 7 трав. URL: <https://mod.gov.ua/news/obstrili-ob-yektiv-minoboroni-zavdali-ekologiyi-zbitkiv-na-367-mlrd-grn> (Дата звернення: 11.10.2025).
21. Про затвердження Методики визначення шкоди та збитків, заподіяних лісовому фонду внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Наказ Міндовкілля від 05.10.2022 № 414. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1308-22> (дата звернення: 21.10.2025).
22. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/326-2022-%D0%BF> (дата звернення: 21.10.2025).
23. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, інших законодавчих актів України щодо врегулювання питань протидії розвідувально-підбивної діяльності спеціальних служб іноземних держав : № 11228 від 30.04.2024. Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44125>.
24. Укрінформ. РФ завдала Україні екологічних збитків на понад \$2,6 трильйона – Міндовкілля. 2024. 14 жовт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3916176-rf-zavdala-ukraini-ekologichnih-zbitkiv-na-ponad-26-trilijona-mindovkilli.html> (Дата звернення: 11.10.2025).

References:

1. Heller, K. J. (2021). Skeptical Thoughts on the Proposed Crime of «Ecocide» (That Isn't). *Opinio Juris*. 23 June. URL: <https://opiniojuris.org/2021/06/23/skeptical-thoughts-on-the-proposed-crime-of-ecocide-that-isnt/>.
2. Izarova, I., Hartman, Yu., Nate, S. (2023). War damages compensation: a case study on Ukraine. *F1000Res*, vol. 12. DOI: 10.12688/f1000research.136162.1. URL: <https://f1000research.com/articles/12-1250/v1>.
3. Killean, R. (2022). The Benefits, Challenges, and Limitations of Criminalizing Ecocide. *IPI Global Observatory*. 30 Mar. URL: <https://theglobalobservatory.org/2022/03/the-benefits-challenges-and-limitations-of-criminalizing-ecocide/>.
4. Killean, R., Short, D. (2025). A critical defence of the crime of ecocide. *Environmental Politics*. DOI: 10.1080/09644016.2025.2492441. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09644016.2025.2492441>.
5. Kroll, S., Flamm, P. (2024). A Green Recovery for Ukraine: How to Avoid the Trap of Green Colonialism? *PRIF BLOG*. 18 Apr. URL: <https://blog.prif.org/en/2024/04/18/a-green-recovery-for-ukraine-how-to-avoid-the-trap-of-green-colonialism/>.
6. Leal Filho, W., Eustachio, J. H. P. P., Fedoruk, M., Lisovska, T. (2024). War in Ukraine: an overview of environmental impacts and consequences for human health. *Frontiers in Sustainable Resource Management*, vol. 3. DOI: 10.3389/fsrma.2024.1423444. URL: <https://www.frontiersin.org/journals/sustainable-resource-management/articles/10.3389/fsrma.2024.1423444/full>.
7. Promise Institute for Human Rights (UCLA) Group of Experts (2021). Proposed Definition of Ecocide. 9 Apr. Retrieved from <https://ecocidelaw.com/wp-content/uploads/2022/02/Proposed-Definition-of-Ecocide-Promise-Group-April-9-2021-final.pdf>.
8. Rada Yevropy [Council of Europe] (n. d.). Register of Damage for Ukraine The Hague. URL: <https://www.rd4u.coe.int/en/>.
9. United Nations, General Assembly (2022). Report of the International Law Commission: Seventy-third session (18 April–3 June and 4 July–5 August 2022). New York. Supplement No. 10 (A/77/10). URL: <https://docs.un.org/en/A/77/10>.
10. Uriad Ukrainy [Government of Ukraine] (2024). Ukraine Plan 2024–2027 Kyiv, 342 p. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/ukraine-facility-plan.pdf>.
11. Weir, D., Denisov, N. (2024). Assessing Environmental Damage in Ukraine : Input to AN ENVIRONMENTAL COMPACT FOR UKRAINE: A Green Future: Recommendations for Accountability and Recovery by the High-Level Working Group on the Environmental Consequences of the War. *Conflict*

- and Environment Observatory (CEOBS), Zoi Environment Network. URL: <https://ceobs.org/wp-content/uploads/2024/02/Assessing-Environmental-Damage-in-Ukraine.pdf>.
12. Wenning, R. J., Tomasi, T. D. (2023). Using US Natural Resource Damage Assessment to understand the environmental consequences of the war in Ukraine. *Integr Environ Assess Manag*, vol. 19, no. 2, pp. 366–375. DOI: 10.1002/ieam.4716.
 13. Bublyk, M. I., Koropetska, T. O. (2008). Analiz metodiv ekonomichnoi otsinky zbytkiv, zavdanykh lisovomu hospodarstvu nadzvychainymy sytuatsiiamy tekhnogennoho kharakteru [Analysis of methods for economic valuation of losses caused to forestry by technogenic emergencies]. *Visnyk NU «Lvivska politehnika»*, pp. 71–78. URL: https://vlp.com.ua/files/11_33.pdf [in Ukrainian].
 14. Didukh, Ya. P. (2023). Pro naukovі zasady rozroblennia metodyky otsiniuvannia zbytkiv, zavdanykh voienнымy diiamy pryrodным ekosystemam [On the scientific principles of developing a methodology for assessing damages caused by military actions to natural ecosystems]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no. 12, pp. 87–96. URL: <https://nasu-periodicals.org.ua/index.php/visnyk/article/view/610> [in Ukrainian].
 15. Dukhnevych, A. V., Karpinska, N. V. (2025). Ekolohichni naslidky viiny: otsinka vplyvu vidkhodiv na navkolyshnie seredovyshche [Environmental consequences of the war: assessment of the impact of waste on the environment]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*, no. 1, pp. 347–352. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/323616> [in Ukrainian].
 16. Ekodiia (2025). Iak rosiiska armii shkodyla dovkilliu Ukrainy u 2024 rotsi? [How did the Russian army harm the environment of Ukraine in 2024?]. *Ekodiia*. 4 Feb. URL: <https://ecoaction.org.ua/iak-rosarmii-shkodyla-dovkilliu-ukrainy-2024.html> [in Ukrainian].
 17. Kyrieieva, I. V. (2023). Problemy vidpovidalnosti za ekolohichnu shkodu, zapodiianu krainoiu-ahresorom viiskovoio ahresiieu [Problems of responsibility for environmental damage caused by the aggressor state through military aggression]. *Pravo i Bezpeka*, vol. 90, no. 3, pp. 179–189. URL: <https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/706> [in Ukrainian].
 18. Makarenko, N. A., Makarenko, O. Yu. (2024). Pravove zabezpechennia ekolohichnoi bezpeky v umovakh voiennoho stanu [Legal support for environmental safety in conditions of martial law]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*, vol. 2, no. 82, pp. 201–209. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/304730> [in Ukrainian].
 19. Marych, Kh., Pohorilets, M. (2023). Yurydychna vidpovidalnist za voienni zlochyny proty dovkillia [Legal responsibility for war crimes against the environment]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. Serii: «Iurydychni nauky», vol. 10, no. 1(37), pp. 279–286. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/jun/30642/42.pdf> [in Ukrainian].
 20. Ministerstvo oborony Ukrainy (2025). Obstrily obektiv Minoborony zavdaly ekolohii zbytkiv na 367 mlrd hrn. [Shelling of Ministry of Defense facilities caused 367 billion UAH in environmental damage]. 7 May. URL: <https://mod.gov.ua/news/obstrili-ob-yektiv-minoboroni-zavdali-ekologiyi-zbitkiv-na-367-mlrd-grn> (Data zvernennia: 11.10.2025) [in Ukrainian].
 21. Mindovkillia (2022). Pro zatverdzhennia Metodyky vyznachennia shkody ta zbytkiv, zapodiianykh lisovomu fondu vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii : Nakaz vid 05.10.2022 № 414 [On the approval of the Methodology for determining damage and losses caused to the forest fund as a result of the armed aggression of the Russian Federation: Order of 05.10.2022 № 414]. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1308-22> (data zvernennia: 21.10.2025) [in Ukrainian].
 22. Kabinet Ministriv Ukrainy (2022). Pro zatverdzhennia Poriadku vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii : Postanova vid 20.03.2022 № 326 [On the approval of the Procedure for determining damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation: Resolution of 20.03.2022 № 326]. *Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy»*. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/326-2022-%D0%BF> (data zvernennia: 21.10.2025) [in Ukrainian].
 23. Verkhovna Rada Ukrainy (2024). Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy, inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vrehuliuvannia pytan protydii rozviduvalno-pidryvni diialnosti spetsialnykh sluzhb inozemnykh derzhav : № 11228 vid 30.04.2024 [Draft Law on amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine, other legislative acts of Ukraine regarding the settlement of issues of counteraction to intelligence and subversive activities of special services of foreign states : № 11228 of 30.04.2024]. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44125> [in Ukrainian].

24. Ukrinform (2024). RF завдала Ukraini ekolohichnykh zbytkiv na ponad 22,6 tryliona – Mindovkillia [The Russian Federation caused Ukraine over 22.6 trillion in environmental damage – Ministry of Environmental Protection]. 14 Oct. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3916176-rf-zavdala-ukraini-ekologicnih-zbitkiv-na-ponad-26-triljona-mindovkillia.html> (Data zvernennia: 11.10.2025) [in Ukrainian].

Savchuk O. O., Samoiloa A. R., Varenyk O. V. Legal responsibility for environmental damage caused by military actions

The article provides a comprehensive study of the legal, institutional, and methodological foundations for recording, qualifying, and compensating environmental damage inflicted upon Ukraine's forest ecosystems and biodiversity as a result of the full-scale armed aggression of the Russian Federation. The relationship between international humanitarian and environmental law is analyzed, and the main shortcomings of the current national legislation and its inconsistency with international standards are identified. Particular attention is devoted to the legal nature of ecocide and to the comparison between the Ukrainian definition of this crime, established in the provisions of the current Criminal Code of Ukraine, and the definition proposed by the Independent Expert Panel. The need to harmonize criminal law regulation to ensure Ukraine's participation in shaping an international mechanism of accountability for environmental harm caused under martial law is emphasized. The article assesses current governmental approaches to damage documentation as provided by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 326 of March 20, 2022, and analyzes the limitations of the existing methodologies for calculating damage to forest resources and protected natural areas. The feasibility of transitioning from a compensatory approach to a "green reparations" model, focused on restoring ecosystem functions, climate adaptation, and biodiversity conservation, is substantiated. The role of the International Register of Damage (RD4U) is defined as a key institutional element of the environmental responsibility system. The implementation of the approaches proposed in the article will contribute to the formation of a modern legal mechanism of environmental accountability based on the principles of sustainable development, justice, and compliance with European environmental standards.

Key words: *ecocide, environmental damage, martial law, hostilities, environmental responsibility, biodiversity.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025

УДК 342.922: 351.863:355.01](477)(043.3)
DOI 10.31392/NPU-nc.series18.2025.47.08

Ханикін Д. В.

НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У сучасних умовах глобальної нестабільності, політичних протистоянь та військових загроз діяльність центрального банку набуває особливого значення у забезпеченні економічної безпеки держави. Національний банк України (надалі – Центральний банк, регулятор) є основним інституційним учасником її економічно-фінансової системи, який насамперед підтримує стабільність національної валюти, гарантує роботу банківської системи та допомагає у боротьбі з фінансовими кризами. За часів війни держава опинилася в ситуації погіршення стану макроекономічних показників, валютної нестабільності, зростання кредитної залежності та необхідності забезпечення ліквідності фінансово-банківської системи. В таких обставинах адміністративно-правове забезпечення діяльності Центрального банку має важливе значення для забезпечення стабільного розвитку економіки країни. Це стосується і забезпечення незалежності Центрального банку, і узгодження його дій з іншими учасниками економічної безпеки, такими як Міністерство економіки та інші органи. Також важливо використовувати цифрові технології для підвищення ефективності банківського нагляду та управління фінансовими ризиками. Основна ціль дослідження – аналіз адміністративно-правового забезпечення діяльності Центрального банку у період воєнного стану.

Роль Центрального банку набуває особливого значення в умовах воєнного стану, коли зростає вразливість економіко-фінансової системи, посилюються зовнішні та внутрішні загрози, а також ускладняється реалізація економічної політики. Саме діяльність цього державного органу характеризується необхідністю швидкістю реагування на кризові ситуації, запровадженням спеціальних адміністративно-правових механізмів контролю, обмеження валютних операцій, підтримки фінансово-банківської системи та захисту фінансової інфраструктури, що так актуально в умовах воєнного стану. В цьому контексті аналіз аспектів адміністративно-правового забезпечення діяльності Центрального банку як суб'єкта економічної безпеки дозволяє краще зрозуміти особливості функціонування цього органу у надзвичайних умовах.

Ключові слова: Національний банк України, економічна безпека, адміністративно-правове забезпечення, воєнний стан, фінансова стабільність, державне регулювання, платіжний ринок, валютний нагляд.

Частиною 1 статті 2 Закону України «Про Національний банк України» № 679-XIV від 20.05.1999 [1] визначено, що головним банком держави є Центральний банк, який виступає особливим органом держуправління банківської системи. Його юридичний статус, завдання, функції, повноваження та організаційні принципи визначаються Конституцією України, цим Законом та іншими законами. Конституційний Суд України у своєму рішенні дійшов висновку від 26.02.2009 №6-рп/2009 по справі № 1-15/2009, у відповіді на конституційне подання Президента України, щодо офіційного пояснення пункту 18 частини 1 статті 85 Конституції України наголосив, Центральний банк є публічно-правовим органом державного управління зі особливим статусом, який незалежний у своїй роботі. А також він є юридичною особою з майном у господарському віданні, об'єктом державної власності та має право укладати певні господарські договори з комерційними банками та державою.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг», з 01.07.2020 Центральний банк взяв на себе роль регулятора на певних ринках небанківських фінансових послуг. У зв'язку з ліквідацією Національної комісії, що здійснювала державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (надалі – Нацкомфінпослуг), Указ Президента України № 1070 від 23.11.2011, що стосувався цієї комісії, втратив чинність. Згідно зі статтями 7, 15, та 56 Закону України «Про Національний банк України», статтями 21, 27, та 28 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [2],

Центральний банк став правонаступником Нацкомфінпослуг. Це зроблено з метою забезпечити виконання згаданих законів та продовжити державне регулювання і нагляд за ринками фінансових послуг.

Передумовами розширення повноважень Центрального банку стало одночасне схвалення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, між Верховною Радою України та Європейським парламентом, що здійснило еволюційний вплив на функції Національного банку України. Зазначені події визначилися посиленням державного регулювання та нагляду в фінансовій сфері, покращили економічні та юридичні способи вирішення проблем із фінансовим моніторингом. Сучасні способи легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, сприяють розширенню тіньової економіки та акумулюванню нелегальних фінансових ресурсів, які згодом намагаються інтегрувати в офіційний сектор економіки. Чинний закон не передбачає достатнього регулювання цих питань, його необхідно було доповнити та вдосконалити. Так, зокрема, у 2014 році внесено зміни до правил боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом [3], якими додатково посилено повноваження Центрального банку як державного регулятора у сфері нагляду за запобіганням та протидією легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також фінансуванню тероризму, а також фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Зміни стосуються, зокрема, нагляду за небанківськими фінансовими установами-резидентами, які є платіжними організаціями та/або членами/учасниками платіжних систем, щодо надання ними послуг з переказу коштів на підставі відповідних ліцензій.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розвитку інституційної спроможності Національного банку України» від 18.06.2015 № 541-VIII передбачав, що Центральний банк наділений функцією аналізу стану фінансової системи щодо фінансової стабільності. В той же час у 2017 році його функції були розширені в частині захисту від кібератак та забезпечення безпеки інформації в банківській системі України та в суб'єктах, що здійснюють переказ коштів; створення та ведення списку об'єктів критичної інфраструктури, а також реєстру об'єктів критичної інформаційної інфраструктури в банківській системі України [4].

Протягом 2018 року до Закону України «Про Національний банк України» були внесені ґрунтовні зміни, що посилили повноваження Центрального банку у сфері організації та контролю валютних операцій у банках та інших фінансових установах, ліцензованих ним на здійснення валютних операцій. Функція здійснення валютного нагляду була замінена на нагляд за банками, а також небанківськими фінансовими установами та операторами поштового зв'язку, які мають ліцензію на здійснення валютних операцій.

У період з 2019 по 2023 роки в рамках масштабної фінансової реформи, спрямованої на створення мегарегулятора фінансового ринку, відбулося значне розширення функцій Центрального банку. Основні закони, які розширили повноваження державного регулятора:

1. Закон України «Про Національний банк України» (у редакції від 20.06.2019 (зі змінами)). Цей закон став основою реформи. Вказаний законодавчий акт проголосив, що Центральний банк є головним регулятором фінансового ринку, надавши йому право регулювати та наглядати за всіма учасниками ринку, крім небанківських установ (які згодом також потрапили під його нагляд).

2. Закон України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» від 21.12.2017 № 1964-VIII (зі змінами) [5]. Цей закон фактично запровадив ідею мегарегулятора, тобто:

- визначив Центральний банк відповідальним за державне регулювання та нагляд у сфері фінансових послуг;

- встановив єдині правила для різних фінансових компаній (страхових, ломбардів, лізингових, фінансових тощо);

- передбачив ведення Державного реєстру фінансових установ та інших реєстрів.

3. Закон України «Про платіжні послуги» від 30.06.2021 № 1591-IX [6]. Цей закон оновив платіжний ринок України та надав Центральному банку нові важливі повноваження щодо:

- регулювання всіх учасників платіжного ринку (банків та небанківських установ);
- визначення правил надання платіжних послуг, включаючи захист прав споживачів;
- впровадження та регулювання нових технологій, зокрема цифрових грошей (е-гривні).

Закон закріпив поняття та принципи випуску цифрової гривні;

- встановлення вимог до використання електронних підписів та хмарних технологій у фінансовій сфері.

4. Закон України «Про бюро кредитних історій» від 23.11.2018 № 2706-VIII (зі змінами) [7]. Завдяки цьому закону Центральний банк наглядає за діяльністю бюро кредитних історій, регулює їх роботу та надає рекомендації.

5. Закон України «Про критичну інфраструктуру» від 16.11.2021 № 1882-IX [8]. За цим законом Центральний банк відповідає за захист критичної інфраструктури у банківській сфері та на ринках небанківських фінансових послуг.

6. Закон України «Про валюту та валютні операції» від 21.06.2018 № 2473-VIII (зі змінами) [9]. Хоча закон набрав чинності раніше, у 2019–2023 роках Центральний банк активно впроваджував акти, які реалізували його повноваження щодо:

- створення та управління інформаційними системами для валютного регулювання та контролю;
- встановлення вимог до банків та інших установ щодо ведення відповідних реєстрів.

За 2020–2023 роки Центральний банк набув ознак функціонального органу, який має загальнодержавну колегіальну структуру з пріоритетними функціями забезпечення цінової та фінансової стабільності економіки країни. Багатофункціональність Центрального банку не суперечить його правовій природі; він, як і інші органи влади, у власних формах бере участь у реалізації багатьох функцій держави, як об'єктивних, зумовлених змістом економічної, політичної, інформаційної діяльності, так і інших функцій, як технологічних, владних тощо.

У 2024–2025 роках, під час активного періоду дії воєнного стану, адміністративно-правовий механізм регулювання діяльності Центрального банку суттєво трансформувався в бік подальшої інституціоналізації як одного з основних стовпів у системі економічної безпеки держави. Ця трансформація відбулася в рамках змін до основних нормативно-правових актів, внесення постановою Правління Національного банку України «Про функціонування банківської системи в умовах воєнного стану» від 24.02.2022 № 18 (далі – Постанова № 18), та багатьма постановами, спрямованими на покращення нагляду за платіжним ринком та нагляду за валютними ризиками, спрямованих на підвищення пильності на платіжних ринках та ризики в їхніх наглядових органах. Нові нормативні акти дали можливість Центральному банку забезпечити негайний нагляд за цією діяльністю для всіх пов'язаних сторін нефінансових організацій, одночасно зміцнюючи інституційну спроможність своїх наглядових підрозділів.

Встановлено механізми оцінки фінансового/майнового стану власників істотних часток участі в суб'єктах надання фінансових послуг. Центральний банк отримав право застосовувати заходи впливу за порушення валютного законодавства щодо здійснення валютних операцій без розписок. Відповідне посилення протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму є ключовим елементом економічної безпеки. Постанова Правління Національного банку України «Про внесення змін до постанови Правління Національного банку України від 24 лютого 2022 року № 18» від 16.02.2024 № 22 внесла уточнення щодо особливостей функціонування грошово-кредитного та валютного ринків у період воєнного стану. Зокрема, розширено повноваження Центрального банку щодо моніторингу платоспроможності страхувальників та небанківських фінансових установ, які діяли до 31.12.2023 року. З 01.07.2024 регулятора зобов'язано перевіряти дотримання нормативів капіталу платоспроможності щомісяця, що дозволяє оперативно реагувати на ризики банкрутства в умовах війни. Це посилює адміністративний контроль за фінансовими потоками, запобігає відтоку капіталу та підтримує ліквідність банківської системи.

Для адаптації до воєнних ризиків було прийнято постанову Правління Національного банку України «Про внесення змін до постанови Правління Національного банку України «Про постанови Правління Національного банку України від 06.03.2022 № 39» від 10.04.2024 № 43;

в результаті чого було змінено механізми оцінки фінансового/майнового стану власників істотної участі в надавачах фінансових послуг. Таким чином, регулятора наділено правом застосування заходів впливу за порушення валютного законодавства у частині валютно-обмінних операцій без квитанцій.

У 2025 році відбудеться перехід в бік цифровізації та контролю за платіжними системами, враховуючи збільшення кількості кіберзагроз і необхідність відновлення країни після війни. Основними елементами такого підходу стали зміни в такі нормативно-правові акти Центрального банку:

1. Викладено в новій редакції постанову № 18 (від 06.08.2025), якою оновлено правила тимчасового обмеження валютних операцій, щоб запобігти кризам. Це включає посилення контролю за міжнародними платежами та захист важливої фінансової інфраструктури від атак.

2. Прийнято постанову Правління Національного банку України «Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів щодо нагляду на платіжному ринку» № 90 від 30.07.2025, якою наділено регулятора правами у регулюванні платіжного ринку (банки та небанківські фінансові установи). Введено нові правила для захисту прав споживачів і впровадження цифрових технологій, як-то наприклад, е-гривня. Це дозволить краще контролювати ризики, пов'язані з платіжними послугами, зменшити вразливість до кібератак і сприяти економічній безпеці.

3. Викладено в новій редакції постанову Правління Національного банку України «Про особливості здійснення оцінки стійкості банків і банківської системи України у 2025 році» № 149 від 16.12.2024 (від 28.08.2025), якою вдосконалено правила проведення операцій під час воєнного стану, особливо щодо управління валютним ризиком кредитних спілок. З 01.01.2025 діють зміни, які дозволяють Центральному банку здійснювати нагляд за кредитними спілками та карати за порушення.

З 01.01.2025 набрав чинності Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 № 2073-IX, який, зокрема, визначає порядок інформування про відкриття адміністративних проваджень по справах, що розглядаються під час валютного нагляду. Тобто дія цього закону поширюється на правовідносини, що виникають під час здійснення регулятором публічних функцій. Зазначеним законодавчим актом встановлено особливості відкриття проваджень по адміністративним справам, що розглядаються Центральним банком.

За інформацією Асоціації Українських банків, упродовж 2024 року Центральним банком прийнято понад 55 нормативних документів. Нововведення Центрального банку стосувалися, зокрема, таких аспектів його діяльності:

- змін до правил звітності для учасників ринку небанківських фінансових послуг;
- вимог інформування аудитором регулятора про виявлені порушення;
- оновлення списку державних облігацій, якими банки можуть покривати частину обов'язкових резервів;
- визначення особливостей здійснення оцінки стійкості банків у 2025 році;
- оновлення правил страхування сільгосппродукції за підтримки держави;
- внесення змін до положень про безвиїзний нагляд за банками та про управління ризиками в банках і банківських групах. Також змінено положення про екстрену підтримку ліквідності банків від регулятора.

За даними відкритих джерел, було проаналізовано проекти законодавчих актів, що готує Центральний банк в частині великої реформи української фінансової системи з метою ввести цифрові технології, наприклад, цифрову гривню, зробити валютне регулювання простішим та краще контролювати небанківські фінансові організації. Все це пов'язано між собою: податкові пільги допомагають розвиватися цифровій економіці, прощені валютні правила полегшують операції з цифровими активами за кордоном, а допрацьовані правила нагляду роблять систему стабільнішою та зменшують ризики. Нижче наведено короткий огляд кожного закону з урахуванням основних положень, змін та наслідків.

Закон України «Про зміни до Податкового кодексу України щодо оподаткування операцій з цифровою гривнею» від 04.12.2024 № 4113-IX направлений на підтримку та розвиток

цифрової економіки, полегшуючи ведення справ завдяки зниженим податкам на операції з цифровою гривнею та доходи від цифрових платформ. Для резидентів «Дія City» діє знижена ставка ПДФО 5% (до кінця наступного року після отримання статусу), навіть якщо кількість працівників менша потрібного (9 осіб). Доходи від цифрових платформ (разом з операціями з е-гривнею) оподатковуються за ставкою 5%, а податок утримують самі платформи. Також, в умовах воєнного стану, пом'якшено правила для контрольованих іноземних компаній (КІК): за звітність за 2022–2025 роки штрафи не стягуються, якщо її подано протягом місяця після закінчення воєнного стану. Законодавчий акт розроблений з метою розвитку цифрової гривні, що робить її більш зручною у використанні, знижуючи податки для ІТ та фінтех-компаній. Планується, що це збільшить інвестиції в цифрові активи, але потребуватиме покращення контролю за звітністю, щоб уникнути махінацій. Цей закон спрощує оподаткування операцій з е-гривнею разом з валютною лібералізацією.

Закон України «Про зміни до деяких законів України щодо спрощення правил обігу валюти» від 21.06.2018 № 2473-VIII (з поправками від 2025 року). Наслідками цих змін повинні бути: зменшує адміністративні бар'єри, привертає інвестиції, полегшує торгівлю. Центральний банк підтверджує, що при покращенні макроекономіки, зростанні ВВП та стабільному курсі він планує повну лібералізацію/скасування обов'язкового продажу валюти, лімітів на репатріацію за покращення макроекономіки. Планує забезпечувати безпроблемний операційний обіг е-гривні в міжнародних транзакціях за рахунок операцій з великими міжнародними валютами та е-цінними паперами.

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 08.10.2024 № 3994-IX покликаний удосконалити заходи нагляду за некредитними фінансовими установами. Рада Центрального банку може створити комітет для контролю за ринками страхування, лізингу, кредитування тощо.

Висновки. Центральний банк за часів дії воєнного стану перетворюється з вузькоспеціалізованого органу на орган, який належний широкими повноваженнями та забезпечує економічну безпеку країни в економічній безпеці країни. Він забезпечує стабільність фінансової системи, використовуючи різні адміністративні інструменти. Адаптація діяльності Центрального банку до європейських стандартів і реалій воєнного часу направлена на посилення, зокрема, контролю за валютними ризиками, боротьбу з відмиванням грошей і захист важливої інфраструктури, допомагаючи банківській системі залишатися ліквідною та зменшуючи її вразливість. Але щоб повністю використати всі можливості регулятора, потрібно краще координувати його дії з іншими органами і знаходити баланс між регулюванням і свободою ринку, щоб не було надмірного адміністративного тиску.

Використана література:

1. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.
2. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12.07.2001 № 2664-III. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.
3. Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 14.10.2014 № 1702-VII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#n598>.
4. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#n192>.
5. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 21.12.2017 №1964-VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1964-19>.
6. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 №1591-IX. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20>.
7. Про бюро кредитних історій : Закон України від 23.11.2018 №2706-VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2706-19>.

8. Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 №1882-IX. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20>.
9. Про валюту та валютні операції : Закон України від 21.06.2018 №2473-VIII. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19>.

References:

1. The Verkhovna Rada of Ukraine (1999). Pro Natsionalnyi bank Ukrainy vid 20.05.1999 № 679-XIV [Law of Ukraine “On the National Bank of Ukraine” May 20, 1999 № 679-XIV]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14> [in Ukrainian].
2. The Verkhovna Rada of Ukraine (2001). Pro finansovi posluhy ta derzhavne rehuliuвання ryнкiv finansovykh posluh vid 12.07.2001 № 2664-III [Law of Ukraine “On Financial Services and State Regulation of Financial Services Markets” July 12, 2001 № 2664-III]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14> [in Ukrainian].
3. The Verkhovna Rada of Ukraine (2014). Pro zapobihannya ta protydiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia vid 14.10.2014 № 1702-VII [Law of Ukraine “On Preventing and Combating the Legalization (Laundering) of Proceeds from Crime, Financing of Terrorism, and Financing of the Proliferation of Weapons of Mass Destruction” October 14, 2014 № 1702-VII]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#n598> [in Ukrainian].
4. The Verkhovna Rada of Ukraine (2017). Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy vid 05.10.2017 № 2163-VIII [Law of Ukraine “On the Basic Principles of Ensuring Cybersecurity in Ukraine” October 05, 2017 № 2163-VIII]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#n192> [in Ukrainian].
5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2017). Pro finansovi posluhy ta finansovi kompanii vid 21.12.2017 № 1964-VIII [Law of Ukraine “On Financial Services and Financial Companies” December 21, 2017 № 1964-VIII]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1964-19> [in Ukrainian].
6. The Verkhovna Rada of Ukraine (2021). Pro platizhni posluhy vid 30.06.2021 № 1591-IX [Law of Ukraine “On Payment Services” June 30, 2021 № 1591-IX]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20> [in Ukrainian].
7. The Verkhovna Rada of Ukraine (2018). Pro biuro kredytnykh vid 23.11.2018 № 2706-VIII [Law of Ukraine “On Credit History Bureaus” November 23, 2018 №2706-V]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2706-19> [in Ukrainian].
8. The Verkhovna Rada of Ukraine (2021). Pro krytychnu infrastrukturu vid 16.11.2021 № 1882-IX [Law of Ukraine “On Critical Infrastructure” November 16, 2021 №1882-IX]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20> [in Ukrainian].
9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2018). Pro valiutu ta valiutni operatsii vid 21.06.2018 № 2473-VIII [Law of Ukraine “On Currency and Currency Transactions” June 21, 2018 № 2473-VIII]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19> [in Ukrainian].

Khanykin D. V. The National Bank of Ukraine as an entity responsible for the economic security of the state: administrative and legal aspects of ensuring security in conditions of martial law

In the current climate of global instability, political confrontation and military threats, the activities of the central bank are of particular importance in ensuring the economic security of the state. The National Bank of Ukraine (hereinafter referred to as the Central Bank or regulator) is the main institutional participant in its economic and financial system, which primarily supports the stability of the national currency, guarantees the functioning of the banking system and assists in combating financial crises. During the war, the state found itself in a situation of deteriorating macroeconomic indicators, currency instability, growing credit dependence and the need to ensure the liquidity of the financial and banking system. In such circumstances, the administrative and legal support of the Central Bank's activities is important for ensuring the stable development of the country's economy. This applies to ensuring the independence of the Central Bank and coordinating its actions with other participants in economic security, such as the Ministry of Economy and other bodies. It is also important to use digital technologies to improve the effectiveness of banking supervision and financial risk management. The main objective of the study

is to analyse the administrative and legal support for the activities of the Central Bank during the period of martial law.

The role of the Central Bank becomes particularly important in a state of martial law, when the economic and financial system becomes more vulnerable, external and internal threats intensify, and the implementation of economic policy becomes more difficult. The activities of this state body are characterised by the need to respond quickly to crisis situations, introduce special administrative and legal control mechanisms, restrict currency transactions, support the financial and banking system, and protect the financial infrastructure, which is so important in a state of martial law. In this context, an analysis of the administrative and legal aspects of the Central Bank's activities as an economic security entity provides a better understanding of the peculiarities of this body's functioning in emergency conditions.

Key words: *National Bank of Ukraine, economic security, administrative and legal support, martial law, financial stability, state regulation, payment market, currency supervision.*

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.11.2025

Дата публікації: 24.12.2025

НАШІ АВТОРИ

АНДРУСИШИН БОГ-
ДАН ІВАНОВИЧ

доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри публічно-правових дисциплін і міжнародного права, Навчально-науковий інститут права та політології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0002-5490-6874
abihorse@ukr.net

АНІСІМОВ ДМИТРО
ОЛЕКСІЙОВИЧ

доктор філософії в галузі права, капітан поліції, доцент кафедри спеціальної фізичної підготовки, Дніпровський державний університет внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-2893-8343
nat3vero@gmail.com

БЕДРІЙ МАР'ЯН
МИРОНОВИЧ

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень, Львівський національний університет імені Івана Франка
orcid.org/0000-0003-4021-1980
bedriimm@gmail.com

ВАРЕНИК ОЛЕКСАНДР
В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ

студент IV курсу факультету слідчої та детективної діяльності, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0003-3180-1898
o.v.varenyk@nlu.edu.ua

ГАВРОНСЬКА ТЕТЯНА
ВОЛОДИМИРІВНА

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри приватно-правових і галузевих юридичних дисциплін, Навчально-науковий інститут права та політології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0001-6213-9188
gtatyanaua@gmail.com

ДІДУС ДМИТРО
ОЛЕГОВИЧ

аспірант, Навчально-науковий інститут права та політології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0003-0981-1416
d.o.didus@udu.edu.ua

МАКАРОВА ОЛЕНА
ВАСИЛІВНА

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри публічно-правових дисциплін і міжнародного права, заступник директора з навчально-методичної роботи, Навчально-науковий інститут права та політології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0002-0208-9737
Elena_k_v@ukr.net

ОЛІЙНИК ЮРІЙ
ВАДИМОВИЧ

доктор філософії у галузі права, доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень, Львівський національний університет імені Івана Франка
orcid.org/0000-0002-8675-8044
yurii.oliinyk.law@gmail.com

САВЧУК ОЛЕНА
ОЛЕКСАНДРІВНА

кандидат юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри екологічного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0003-3299-7936
o.o.savchuk@nlu.edu.ua

САМОЙЛОВА
АНАСТАСІЯ
РОМАНІВНА

студентка IV курсу факультету слідчої та детективної діяльності, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0009-4561-4894
a.r.samoylova@nlu.edu.ua

ХАНИКІН ДМИТРО
ВАЛЕНТИНОВИЧ

аспірант кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін, Український державний університет імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0004-5464-7683
dimhl@ukr.net

OUR AUTHORS

- ANDRUSYSHYN BOHDAN Doctor of Historical Sciences, Professor, Honoured Worker of Science and Technology of Ukraine, Head of the Department of Public Law Disciplines and International Law, Educational and Scientific Institute of Law and Political Science of Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0002-5490-6874
abihorse@ukr.net
- ANISIMOV DMYTRO PhD in Law, Police Captain, Associate Professor at the Department of Special Physical Training, Dnipro State University of Internal Affairs
orcid.org/0000-0003-2893-8343
nat3vero@gmail.com
- BEDRII MARIAN Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of State, Law, and Political and Legal Doctrines, Ivan Franko National University of Lviv
orcid.org/0000-0003-4021-1980
bedriimm@gmail.com
- DIDUS DMYTRO PhD student, Educational and Scientific Institute of Law and Political Science of Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0009-0003-0981-1416
d.o.didus@udu.edu.ua
- GAVRONSKA TETYANA Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Private Law and Sectoral Legal Disciplines, Educational and Scientific Institute of Law and Political Science of Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0001-6213-9188
gtatyanaua@gmail.com
- KHANIUKIN DMYTRO Postgraduate student at the Department of Law and Industry-Specific Legal Disciplines, Mykhailo Dragomanov National University of Ukraine
orcid.org/0009-0004-5464-7683
dimh1@ukr.net
- MAKAROVA OLENA Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Public Law Disciplines and International Law, Deputy Director for Academic and Methodological Work, Educational and Scientific Institute of Law and Political Science of Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0002-0208-9737
Elena_k_v@ukr.net
- OLIINYK YURII Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor at the Department of History of State, Law, and Political and Legal Doctrines, Ivan Franko National University of Lviv
orcid.org/0000-0002-8675-8044
yurii.oliinyk.law@gmail.com

-
SAMOILOVA
ANASTASIIA	4th-year student at the Faculty of Investigative and Detective Activity,
Yaroslav Mudryi National Law University
orcid.org/0009-0009-4561-4894
a.r.samoylova@nlu.edu.ua
SAVCHUK OLENA	Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor
at the Department of Environmental Law, Yaroslav Mudryi National Law
University
orcid.org/0000-0003-3299-7936
o.o.savchuk@nlu.edu.ua
VARENYK
OLEKSANDR	4th-year student at the Faculty of Investigative and Detective Activity,
Yaroslav Mudryi National Law University
orcid.org/0009-0003-3180-1898
o.v.varenyk@nlu.edu.ua
-

ЗМІСТ

Андрусишин Б. І. ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ПРАВА ТА МОРАЛІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ.....	3
Анісімов Д. О. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СУБКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ СПОРТУ.....	13
Бедрій М. М., Олійник Ю. В. ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЙ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ “RECHTSSTAAT” В НІМЕЧЧИНІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ–ХІХ СТ.).....	19
Гавронська Т. В. ЮСНАТУРАЛІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ.....	25
Дідус Д. О. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ.....	34
Макарова О. В. ЗМІСТОВНІ КОМПОНЕНТИ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК НЕВІД’ЄМНА СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ.....	42
Савчук О. О., Самойлова А. Р., Вареник О. В. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ШКОДУ ДОВКІЛЛЮ, СПРИЧИНЕНУ ВОЄННИМИ ДІЯМИ.....	52
Ханикін Д. В. НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ ЯК СУБ’ЄКТ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	61
НАШІ АВТОРИ.....	68

CONTENT

<i>Andrusyshyn B. I.</i>	
THE INTERDEPENDENCE OF LAW AND MORALITY IN THE UKRAINIAN LEGAL TRADITION.....	3
<i>Anisimov D. O.</i>	
SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND SUBCULTURAL FEATURES OF CRIMINALITY IN SPORTS.....	13
<i>Bedriy M. M., Olynyk Yu. V.</i>	
FORMATION OF CONCEPTIONS OF THE LEGAL STATE “RECHTSSTAAT” IN GERMANY (LATE XVIII–XIX CENTURIES).....	19
<i>Gavronska T. V.</i>	
LEGAL NATURALISM AS A METHODOLOGY FOR THE STUDY OF NATIONAL LEGAL TRADITION.....	25
<i>Didus D. O.</i>	
THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF COMPENSATION FOR DAMAGES RESULTING FROM MILITARY AGGRESSION.....	34
<i>Makarova O. V.</i>	
SUBSTANTIVE COMPONENTS OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW AS AN INTEGRAL PART OF THE UKRAINIAN LEGAL TRADITION.....	42
<i>Savchuk O. O., Samoilova A. R., Varenyk O. V.</i>	
LEGAL RESPONSIBILITY FOR ENVIRONMENTAL DAMAGE CAUSED BY MILITARY ACTIONS.....	52
<i>Khanykin D. V.</i>	
THE NATIONAL BANK OF UKRAINE AS AN ENTITY RESPONSIBLE FOR THE ECONOMIC SECURITY OF THE STATE: ADMINISTRATIVE AND LEGAL ASPECTS OF ENSURING SECURITY IN CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	61
OUR AUTHORS.....	68

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Серія 18. Право

Випуск 47

Матеріали подані мовою оригіналу

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Підписано до друку 24.12.2025.

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 8,6. Обл.-вид. арк. 7,1.

Замов. № 1125/863. Наклад 300 прим.

Віддруковано з оригіналів

Видавничий дім «Гельветика»

73021, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.